

Μεταπτυχιακό στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία – Εξ Αποστάσεως

Μάθημα: DHIST600 – Διπλωματική διατριβή

Διδάσκων: Κυριάκος Ιακωβίδης

Θέμα εργασίας

«Τα Νοεμβριανά μέσα από τον Τύπο της εποχής»

Ονοματεπώνυμο φοιτητή: Κωνσταντίνος Χ. Γκιώνης

Αριθμός μητρώου: 1184803546

Πάφος, Ιανουάριος 2021

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρουσία και η συμβολή κάποιων ανθρώπων ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την εκπόνηση της παρούσας μεταπτυχιακής διατριβής.

Έτσι θα ήθελα να ευχαριστήσω αρχικά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Κυριάκο Ιακωβίδη για την καθοδήγηση και την ουσιαστική υποστήριξη που μου παρείχε κατά το διάστημα της έρευνας και της συγγραφής.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τα παιδιά μου Χρήστο και Γιώργο που για εμένα αποτελούν την ευλογία της ζωής μου, αλλά και τη σύζυγό μου Στεφανία, τον βράχο της οικογένειάς μου, η παρότρυνση και η συνεχής υποστήριξη της οποίας με βοήθησαν στο μέγιστο βαθμό να ολοκληρώσω την προσπάθειά μου σε αυτό το μεταπτυχιακό πρόγραμμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Α΄

1. Εισαγωγή	5
2. Ο Τύπος της εποχής.....	8

ΜΕΡΟΣ Β΄

3. Τα Νοεμβριανά του 1916	
3.1. Το τελεσίγραφο των Μεγάλων Δυνάμεων προς την βασιλική κυβέρνηση.....	12
3.2. Τα Νοεμβριανά.....	26
3.3. Το πογκρόμ κατά των Βενιζελικών.....	35
3.4. Διώξεις κατά των Βενιζελικών εκτός Αθηνών.....	42

ΜΕΡΟΣ Γ΄

4. Μετά τα Νοεμβριανά	
4.1. Τα αποτελέσματα των «Νοεμβριανών» και των εκτροπών που το ακολούθησαν.....	49
4.1.1. Νεκροί και τραυματίες.....	49
4.1.2. Περιπτώσεις άσκησης βίας.....	51
4.1.3. Υλικές ζημιές.....	53
4.1.4. Διώξεις κατά του βενιζελικού Τύπου.....	55
4.1.5. Εκπατρισμοί.....	56
4.1.6. Φυλακίσεις	57
4.1.7. Η περίπτωση του Δημάρχου Αθηνών Εμμανουήλ Μπενάκη.....	62

ΜΕΡΟΣ Δ΄

5. Τα Νοεμβριανά και οι πολεμικές εξελίξεις στην Βαλκανική χερσόνησο...	68
---	----

ΜΕΡΟΣ Ε΄

6. Συμπεράσματα.....	75
-----------------------------	-----------

Πηγές

A. Πρωτογενείς πηγές.....	79
----------------------------------	-----------

B. Δευτερογενείς πηγές.....	79
------------------------------------	-----------

ΜΕΡΟΣ Α΄

1. Εισαγωγή

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και κυρίως στη δεύτερη και τρίτη δεκαετία συντελέστηκαν ορισμένα πολύ σημαντικά γεγονότα, όπως οι βαλκανικοί πόλεμοι, ο Α Παγκόσμιος Πόλεμος και η Μικρασιατική Καταστροφή, που διαμόρφωσαν σε πολύ μεγάλο βαθμό, όσον αφορά στα σύνορα, την Ελλάδα.

Φορείς εξουσίας υπήρξαν οι εκάστοτε πρωθυπουργοί, με κυρίαρχη φυσιογνωμία τον Ελευθέριο Βενιζέλο, κάτι που άλλωστε ήταν και συνταγματικό δικαίωμα με βάση το Σύνταγμα του 1864¹, αλλά και βασιλείς. Η εθιμοτυπική ανάμειξη του βασιλιά σε θέματα που αφορούσαν την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας σε συνδυασμό με την χάραξη πολιτικής από τον εκάστοτε πρωθυπουργό οδήγησαν αρκετές φορές σε διαφωνίες, που κλιμακώθηκαν και σταδιακά οδήγησαν σε αυτό που ονομάζεται «Εθνικός Διχασμός».

Οι βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913 διπλασίασαν σχεδόν την Ελλάδα και οι επιτυχίες αυτή έφερε πολύ κοντά τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο με τον βασιλική οικογένεια. Η έλευση όμως του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έφερε τους δύο αυτούς πόλους εξουσίας τον ένα απέναντι στον άλλο. Ο Βενιζέλος ήταν υπέρμαχος της θέσης να μπει η Ελλάδα στον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο με τις δυνάμεις της Αντάντ, ενώ ο βασιλιάς υποστήριζε την ουδετερότητα. Η κρίση που προκλήθηκε αφορούσε αφενός και ξεκάθαρα την εξωτερική πολιτική της χώρας, αλλά ταυτόχρονα ανέδειξε και ένα σοβαρό θεσμικό πολιτειακό πρόβλημα, το οποίο έμελλε να ταλανίσει την Ελλάδα για πολλά χρόνια. Συγκεκριμένα, η διάσταση απόψεων ανάμεσα στον βασιλιά και στον Βενιζέλο έφεραν στην επιφάνεια ένα πρόβλημα που υπέβασκε για χρόνια και αφορούσε στο ποιος από τους δύο κυβερνούσε ουσιαστικά τον τόπο περνώντας την πολιτική του και ελέγχοντας τον κρατικό μηχανισμό και τον στρατό. Εδώ αξιοσημείωτο είναι να αναφερθεί πως ο Βενιζέλος με το να δώσει την αρχιστρατηγία στον βασιλιά κατά τους βαλκανικούς πολέμους άνοιξε την πόρτα για μεγαλύτερη παρέμβαση εκ μέρους του βασιλιά, αλλά και από τον στρατό.

¹ Γεώργιος Κ. Στεφανάκης, *Τετράδια Ιστορίας - Ελευθέριος Βενιζέλος – Το κράτος της Θεσσαλονίκης*, Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου Λέσχη Φιλελευθέρων, Εκδόσεις Φιλελεύθερος, Αθήνα, Μάρτιος 2020, σελ. 15

Με τις δύο παραιτήσεις του Βενιζέλου αρχικά λόγω της μη συμμετοχής της Ελλάδας στην εκστρατεία της Καλλίπολης στα Δαρδανέλλια² με την πλευρά των δυνάμεων της Αντάντ και εν συνεχεία λόγω της μη τήρησης της συνθήκης για υπεράσπιση της Σερβίας, αν αυτή δεχόταν επίθεση, ξεκινά μια περίοδος πόλωσης και διχασμού με έντονα εμφυλιοπολεμικά χαρακτηριστικά. Στην πρώτη περίπτωση ο βασιλιάς αρχικά ενθουσιάστηκε με το ενδεχόμενο να είναι αυτός που θα συνέχιζε να λυτρώνει αλύτρωτες περιοχές και μάλιστα πολύ κοντά στην έδρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, της οποίας θεωρούσε τον εαυτό του διάδοχο³. Επικράτησε όμως η γνώμη του Ιωάννη Μεταξά, που τον συμβούλεψε για το αντίθετο και από τα γεγονότα δικαιώθηκε, μιας και η εκστρατεία εξελίχθηκε σε φιάσκο. Στη δεύτερη περίπτωση η άρνηση βασίστηκε στο ότι η συνθήκη δεν είχε υπογραφεί με πρόνοια για τόσο ευρείας κλίμακας πολεμική αναμέτρηση, αλλά αφορούσε την βαλκανική ισορροπία δυνάμεων σε περίπτωση επιδρομής της αναθεωρητικής Βουλγαρίας. Η παράδοση του οχυρού Ρούπελ στους Βούλγαρους και κατ' επέκταση της Ανατολικής Μακεδονίας, η παράδοση της Καβάλας και του Δ' Σώματος Στρατού από την κυβέρνηση των Αθηνών καθ' υπόδειξη του βασιλιά, οδήγησαν τον Ελευθέριο Βενιζέλο να αναλάβει πρωτοβουλία και να δημιουργήσει το «κράτος της Θεσσαλονίκης⁴», θέλοντας να υποστηρίξει τόσο τους ελληνικούς πληθυσμούς στην Μακεδονία, όσο και να υποστηρίξει τα συμφέροντα της Αντάντ και χωρίζοντας ουσιαστικά την Παλιά από τη Νέα Ελλάδα. Το σκηνικό πλέον είχε στηθεί και αυτό που έλειπε ήταν μια αφορμή για να επέλθει ακόμα και ένοπλη ρήξη.

Τον Νοέμβριο του 1916 υπήρξε κορύφωση της κλιμάκωσης με την ένοπλη σύγκρουση ανάμεσα σε δυνάμεις επίστρατων, που ελέγχονταν από το κράτος των Αθηνών και αγήματα των δυνάμεων της Αντάντ, που προσπάθησαν να επιβάλουν με την βία την ικανοποίηση του αιτήματός τους για παραλαβή ελληνικού πολεμικού υλικού. Στα γεγονότα του Νοεμβρίου του 1916 σημειώθηκαν θάνατοι, καταστροφές ακόμα και βομβαρδισμός των ανακτόρων, ενώ με την λήξη της διαμάχης εκδηλώθηκε πογκρόμ από φιλοβασιλικούς ενάντια σε βενιζελικούς

² Γεώργιος Λεονταρίτης, «Η Ελλάδα και οι επιχειρήσεις των Δαρδανελίων» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σελ. 20

³ Στεφανάκης, ό.π., σελ. 20

⁴ Αντώνης Κλάψης, Μανώλης Κούμας, *Εθνικές Κρίσεις – Εθνικός Διχασμός*, Καθημερινές Εκδόσεις ΑΕ, Νέο Φάληρο 2019, σελ. 42

πολίτες τόσο στην Αθήνα, όσο και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Αποτελέσματα αυτού του πογκρόμ ήταν να υπάρξουν νεκροί, τραυματίες, φυλακισμένοι και εκτοπισμένοι, ενώ δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι επιδρομικές δυνάμεις των επιστράτων επιδόθηκαν σε πλιάτσικο και άσκοπες καταστροφές. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του Εμμανουήλ Μπενάκη, δημάρχου Αθηναίων και εθνικού ευεργέτη, ο οποίος συνελήφθη, υπέστη εξευτελισμούς και απειλήθηκε ακόμα και με θανάτωση, λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων. Επίσης, ο βενιζελικός Τύπος εκδιώχθηκε, ενώ δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις που σημειώθηκαν σοβαρές καταστροφές στις εγκαταστάσεις που εκδίδονταν έντυπα (εφημερίδες και περιοδικά) φίλα προσκείμενα προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Η στάση αυτή εκ μέρους του κράτους των Αθηνών συνέβαλε στο να γίνουν πιο παρεμβατικές οι Δυνάμεις της Αντάντ, να απαιτήσουν και να εξαναγκάσουν σε δεύτερο χρόνο την απόσυρση του βασιλιά από το θρόνο⁵, αφού οι ναυτικές δυνάμεις της Αντάντ προηγουμένως είχαν επιβάλει ναυτικό αποκλεισμό στην Παλιά Ελλάδα, προκαλώντας πολύ γρήγορα ελλείψεις αγαθών στην αγορά και οδηγώντας τον πληθυσμό σε λιμό. Ταυτόχρονα αναγνώρισαν de jure το κράτος της Θεσσαλονίκης, με αποτέλεσμα ο διχασμός να αποκτήσει πλέον επίσημο χαρακτήρα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες αναβίωσε η μεσαιωνική πρακτική του αφορισμού με το «Ανάθεμα» από την επίσημη Εκκλησία προς τον Βενιζέλο, που μάλιστα επιτελέστηκε με τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις της Παλιάς Ελλάδας.

Κάτω από αυτό το πρίσμα θα μπορούσε κάποιος να μιλήσει για μια σκληρή ρήξη που δίχασε την Ελλάδα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι πρωταγωνιστές των γεγονότων, καθένας από τη μεριά του, προσπάθησαν να επιβάλουν τις επιθυμίες τους και η προσπάθεια αυτή δημιούργησε πολύ σοβαρές πληγές στην Ελλάδα τόσο στην περίοδο που εξετάζουμε, όσο και στις επόμενες δεκαετίες. Η Ελλάδα εισήλθε σε μια περίοδο ακραίας πόλωσης, ενώ οι πρακτικές που ακολούθησαν οι νικητές – αν υπήρξαν νικητές – ενίσχυσαν τον φόβο, την ανασφάλεια, το αίσθημα αδικίας και την διάθεση για εκδίκηση, που όλα μαζί αποτέλεσαν ένα εκρηκτικό μείγμα μελλοντικών συμφορών.

⁵ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005, σελ. 69

2. Ο Τύπος της εποχής

Ο Τύπος της εποχής ήταν προσανατολισμένος προς τους δύο πόλους. Έτσι, υπήρχαν φύλλα που υποστήριζαν και δικαιολογούσαν αφενός τις επιλογές του Ελευθέριου Βενιζέλου και αφετέρου του βασιλιά Κωνσταντίνου. Στην δεύτερη περίπτωση υπήρχαν και διάφορες εσωτερικές «αποχρώσεις», καθώς κάποια φύλλα ήταν προσανατολισμένα προς κάποιους που βρίσκονταν πλησίον του βασιλιά και χάραζαν πολιτική ή επηρέαζαν σε σημαντικό βαθμό τον βασιλιά, όπως ο Δημήτριος Γούναρης και ο Ιωάννης Μεταξάς. Τέτοια φύλλα ήταν το «Εμπρός», που ειδικά μετά την παραίτηση Βενιζέλου, προσανατολίστηκε προς τον Δημήτριο Γούναρη⁶ και η «Αθήναι», που αντίστοιχα προέβαλε τις θέσεις του Ιωάννη Μεταξά⁷, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 1916, όποτε και αρχίζει να διαφαίνεται μια πιο φιλοανταντική στάση, η οποία ερχόταν σε αντίθεση με τον φιλογερμανικό προσανατολισμό του Ιωάννη Μεταξά. Με αυτόν τον τρόπο πάντως εκφράζονταν οι «βασιλικές συνιστώσες» στους Έλληνες πολίτες.

Από την άλλη πλευρά στις βενιζελικές εφημερίδες αξιοσημείωτο είναι πως την περίοδο των Νοεμβριανών και λίγο πριν διαδραματιστούν τα θλιβερά γεγονότα ακολουθήθηκε μια ήπια στάση σε σχέση με τις φιλοβασιλικές εφημερίδες. Πιθανόν αυτό να οφείλεται στο γεγονός πως οι μεγαλύτερες σε κυκλοφορία και επιρροή εφημερίδες εκδίδονταν, όπως είναι φυσιολογικό στην Αθήνα, την πόλη που αποτελούσε πυρήνα της Παλαιάς Ελλάδας και του Κωνσταντινισμού και υπήρχε φόβος τόσο για όσους εργάζονταν σε αυτά τα έντυπα, όσο και για τις εγκαταστάσεις στις οποίες τυπώνονταν. Τα γεγονότα επιβεβαίωσαν αυτή την ανησυχία, αυτό το φόβο, μιας και πολλές εφημερίδες, ακόμα και στην επαρχία έκλεισαν, διευθυντές, συντάκτες και δημοσιογράφοι εκδιώχθηκαν και κακοποιήθηκαν, ενώ ακόμα σημειώθηκαν και εκτεταμένες σε αρκετές περιπτώσεις καταστροφές κτιρίων και μηχανημάτων. Έτσι, μετά τα γεγονότα που σημειώθηκαν στις 18 Νοεμβρίου 1916, έπαυσε και η πολυφωνία στην Παλαιά Ελλάδα, καθώς οι βενιζελικές εφημερίδες έπαψαν για μήνες την κυκλοφορία τους, λόγω

⁶ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και Διχασμός 1914 – 1917*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1990, σελ. 22

⁷ Στο ίδιο. σελ. 24

καταστροφών στις εγκαταστάσεις τους ή λόγω των διώξεων στις οποίες υποβλήθηκαν οι εργαζόμενοι σε αυτές και οι ιδιοκτήτες τους.

Οι εφημερίδες λοιπόν που υποστήριζαν την βασιλική πολιτική ήταν:

«Εμπρός»: Ιδιοκτήτης της ήταν ο Καλαποθάκης και διευθυντής ο Κωνσταντίνος Αυγέρης. Επρόκειτο για ένα φύλλο που υποστήριξε την βασιλική πολιτική και προς τα τέλη του 1916 άρχισε να προσανατολίζεται και προς μια στάση πιο ήπια σε σχέση με την Entente.

«Σκριπ»: Ιδρυτής της ήταν ο Ευάγγελος Κουσουλάκος, διευθυντής ο Αρίστος Καμπάνης και ιδιοκτήτης ο Γρηγόριος Ευστρατιάδης, βουλευτής Λέσβου. Η εφημερίδα άσκησε σκληρή κριτική στον Βενιζέλο, ενώ σε αυτή αρθρογραφούσε και ο δικηγόρος Έσσλιν, ο οποίος ενεπλάκη άμεσα και στο κίνημα των Επιστράτων, προμηθεύοντας τους όπλα και πυρομαχικά.

«Αστραπή»: Ανήκε στον Κωνσταντίνο Γιολδάση, ο οποίος ήταν βουλευτής Αττικής και αυτοπροσδιορίζονταν ως καθημερινή πατριωτική εφημερίδα.

«Αθήναι»: Διευθυντής της ήταν ο Κωνσταντίνος Πωπ, ανεξάρτητος βουλευτής Ψαρών στις εκλογές του 1910. Αποτελούσε φύλλο που τάχθηκε υπέρ των θέσεων Μεταξά, αλλά στο τέλος του 1916 προέβαλε τη ανάγκη να εξομαλυνθούν οι σχέσεις της Ελλάδας με τις δυνάμεις της Entente.

«Νέα Ημέρα Τεργέστης»: Εκδιδόταν στην Αθήνα με ιδρυτές τους Αν. Σ. & Αλ. Σ. Βυζάντιο και διευθυντή τον Ι. Χαλκοκονδύλη και τήρησε θερμή φιλοβασιλική και αντιβενιζελική στάση.

«Ακρόπολις»: Ιδιοκτήτης της ήταν ο Βλάσης Γαβριηλίδης και επρόκειτο για ένα φύλλο φιλοβασιλικό, που χρησιμοποιούσε πολύ λόγιο τρόπο όσον αφορά στην καταγραφή και στον σχολιασμό των γεγονότων.

«Κρότος»: Ιδρυτής της ήταν ο Κ. Μαυρεπής και επρόκειτο για μια φιλολογική και πολιτική εφημερίδα, που εκδιδόταν σε εβδομαδιαία βάση και είχε συντηρητικά χαρακτηριστικά.

«Ωρα Δωδεκάτη»: Φιλοβασιλική εφημερίδα που από τον Ιούλιο του 1918 και το φύλλο 762 (27/9/1918) άρχισε να προσδιορίζεται ως «Καθημερινή Εφημερίς Φιλελευθέρων Αρχών»⁸.

Από την άλλη πλευρά υπήρχε ο βενιζελικός πόλος στον Τύπο, που εξέφραζε τις θέσεις του παραιτηθέντος πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου, του κινήματος της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη και σε κάποιες περιπτώσεις της Entente. Οι εφημερίδες που στήριζαν τις πολιτικές επιλογές του Ελευθερίου Βενιζέλου ήταν:

«Έθνος»: Ιδιοκτήτης και διευθυντής της ήταν ο Σπύρος Νικολόπουλος και επρόκειτο για μια εφημερίδα που με ήπιο τρόπο συντασσόταν με τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

«Σφαίρα»: Εφημερίδα του Δημοσθένη Καλοσύπη που εκδιδόταν στον Πειραιά. Ο Πειραιάς υπήρξε καταφύγιο για πολλούς κυνηγημένους βενιζελικούς, θύματα των Νοεμβριανών, μιας και για ένα διάστημα μετά την έξαρση των γεγονότων του Νοεμβρίου 1916, τελούσε υπό τον έλεγχο των δυνάμεων της Entente, γεγονός που επέτρεψε στο συγκεκριμένο φύλλο να συνεχίσει να εκδίδεται και μετά τα γεγονότα, κάτι που δεν συνέβη με πολλά άλλα βενιζελικά έντυπα.

«Νέα Ελλάς»: Εφημερίδα με μετοχική σύνθεση⁹, της οποίας διευθυντής ήταν ο Γεώργιος Βεντήρης μέχρι την παραίτηση του Βενιζέλου το 1915. Εν συνεχεία την διεύθυνση ανέλαβε ο Θ. Ν. Συναδινός

«Πατρίς»: Ιδρυτής της υπήρξε ο Σπύρος Σίμος και διευθυντής της ο Γεώργιος Βεντήρης, που ανέλαβε μετά την αποχώρησή του από την εφημερίδα «Νέα Ελλάς».

«Καιροί»: Εφημερίδα της Νέλλυς Κανελλίδου, κόρης του ιδρυτή της εφημερίδας Πέτρου Κανελλίδη, που τηρούσε μετριοπαθή στάση και της οποίας η λειτουργία διακόπηκε στις 19 Νοεμβρίου 1916 και επανεκκίνησε στις 31 Μαρτίου 1917¹⁰.

⁸ Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκείμενες στη βιβλιοθήκη της Βουλής*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1993,σελ. 407

⁹ Παπαδημητρίου, ό.π., σελ. 31

¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 32

«Εστία»: Ιδιοκτήτης της συγκεκριμένης εφημερίδας ήταν ο Άδωνις Κύρου και διευθυντής ο Α. Χρυσάνθης. Εφημερίδα με παρόμοια χαρακτηριστικά με την εφημερίδα «Καιροί», που η λειτουργία της παύτηκε τον Νοέμβριο του 1916, με την κατηγορία της ανθελληνικής στάσης και επανεκδόθηκε στις 15 Μαρτίου 1917¹¹.

«Αστήρ»: Ιδιοκτήτης και διευθυντής της υπήρξε ο Νικόλαος Μπουχαλάνης και υπήρξε από τις πιο επικριτικές και με λαϊκιστικό προφίλ εφημερίδες που άσκησαν κριτική στο Κράτος των Αθηνών. Η λειτουργία της εφημερίδας διακόπηκε στα Νοεμβριανά, τα γραφεία και οι εγκαταστάσεις καταστράφηκαν, ενώ και ο ίδιος ο Νικόλαος Μπουχαλάνης κακοποιήθηκε κατά το πογκρόμ που εκτυλίχθηκε κατά των βενιζελικών. Λόγω των καταστροφών η εφημερίδα επαναλειτούργησε αρκετά αργότερα σε σχέση με άλλες που τέθηκαν εκτός κυκλοφορίας και πιο συγκεκριμένα τον Ιούλιο του 1917, ενώ η περιπέτεια του ιδιοκτήτη της μέσα από το πρωτοσέλιδο της 1^{ης} Ιουλίου με τίτλο: «Δια να καταρριφθεί η συκοφαντία», προβλήθηκε ως μεσαιωνική πρακτική αναγάγοντας τον ίδιο στο επίπεδο του εθνομάρτυρα για τα πιστεύω του¹².

¹¹ Στο ίδιο, σελ. 30

¹² «Δια να καταρριφθεί η συκοφαντία», *Αστήρ*, Αθήνα 1 Ιουλίου 1917, σελ. 1

ΜΕΡΟΣ Β΄

3. Τα Νοεμβριανά του 1916

3.1. Το τελεσίγραφο των Μεγάλων Δυνάμεων προς την βασιλική κυβέρνηση

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1916 η κυβέρνηση Λάμπρου διαδέχθηκε την κυβέρνηση Καλογερόπουλου. Ο νέος πρωθυπουργός ήταν ένας πανεπιστημιακός καθηγητής και πρώην δάσκαλος του βασιλιά. Με αυτή την επιλογή ο κοινοβουλευτικός έλεγχος από τον βασιλιά διογκώθηκε.

Οι δυνάμεις της Αντάντ προσπάθησαν να βρουν μια λύση και να μεθοδεύσουν την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό τους, χωρίς να έρθουν σε ρήξη με την ελληνική δυναστεία¹³ και για αυτό το λόγο δεν είχαν αναγνωρίσει de jure το κράτος της Θεσσαλονίκης παρά μόνο de facto. Η Μεγάλη Βρετανία, όπως και ο συντηρητικός γάλλος Αριστείδης Briand, δεν επιθυμούσαν πολιτειακή μεταβολή και κατάργηση του πολιτεύματος, ενώ ο τσάρος Νικόλαος Β΄ της Ρωσίας είχε στενές σχέσεις με τον βασιλιά Κωνσταντίνο¹⁴. Παράλληλα, η ενδυνάμωση του κράτους της Θεσσαλονίκης δημιουργούσε μεγάλη ανησυχία στον βασιλιά, που σε συνδυασμό με τις πιέσεις από την πλευρά των δυνάμεων της Αντάντ τον οδήγησαν να αποδεχθεί όχι μόνο την πρόταση για στρατιωτική εκκένωση της Θεσσαλίας, αλλά και να παραχωρήσει στις δυνάμεις σημαντικό πολεμικό υλικό του πολεμικού ναυτικού και του στρατού ξηράς. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Μαυρογορδάτο η συμφωνία αυτή ανάμεσα στον βασιλιά και τον γάλλο βουλευτή Μπεναζέ θα έπρεπε να κρατηθεί μυστική και να προβληθεί ως προϊόν ισχυρής πίεσης εκ μέρους των δυνάμεων της Αντάντ¹⁵. Υπό αυτές τις συνθήκες ο γάλλος ναύαρχος, επικεφαλής του συμμαχικού στόλου, Φουρνέ κατέπλευσε στον Πειραιά και στον ναύσταθμο.

Τις αμέσως επόμενες ημέρες η ρήξη ανάμεσα σε βενιζελικούς και φιλοβασιλικούς πήρε την μορφή ένοπλης σύγκρουσης, καθώς στην Κατερίνη σημειώθηκαν συγκρούσεις και απαιτήθηκε η παρέμβαση της Αντάντ για την λήξη των

¹³ Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός*. Στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού, 1915-1922, Ψυχογιός, Αθήνα 2019, σελ. 109

¹⁴ Στεφανάκης, ό.π. σελ.42

¹⁵ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2015, σελ. 97

εχθροπραξιών και την δημιουργία μιας ουδέτερης ζώνης που χώριζε τους δύο αντιπάλους¹⁶. Μετά τα γεγονότα αυτά υπήρξε μια μεταστροφή στη στάση του βασιλιά, ο οποίος έδειξε πως δεν θα ικανοποιούσε τα αιτήματα των συμμάχων για παραχώρηση ελληνικού πολεμικού υλικού. Ήταν δεύτερη φορά που ο βασιλιάς παρουσιάστηκε ανακόλουθος των λόγων του. Η πρώτη φορά αφορούσε την επιχείρηση στα Δαρδανέλλια, στην εκστρατεία της Καλλίπολης. Το ενδεχόμενο συμμετοχής της Ελλάδος σε εκείνη τη στρατιωτική επιχείρηση αποτέλεσε μεγάλη πρόκληση για τον βασιλιά, καθώς η προοπτική μιας πιθανής νίκης θα του έδινε το δικαίωμα να εγείρει αξιώσεις ακόμα και για την ίδια την Κωνσταντινούπολη αναβιώνοντας τον θρύλο του Βυζαντίου. Έτσι αρχικά δέχτηκε με τον όρο να προσκληθεί από τις δυνάμεις της Αντάντ¹⁷. Σε δεύτερο χρόνο και επηρεασμένος κυρίως από τον αντισυνταγματάρχη Ιωάννη Μεταξά αναθεώρησε οδηγώντας τον Βενιζέλο τον Μάρτιο του 1915 στην πρώτη παραίτηση¹⁸ και στην έναρξη της περιόδου του «Εθνικού Διχασμού».

Σε απάντηση αυτής της αλλαγής όσον αφορά στην στάση του βασιλιά, ο ναύαρχος Φουρνέ επέδωσε νέο τελεσίγραφο προς την κυβέρνηση Λάμπρου ζητώντας σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά: «16 συστοιχίες πεδινού και 16 συστοιχίες ορεινού πυροβολικού, 40.000 τυφέκια, 140 πυροβόλα και 50 φορτηγά αυτοκίνητα¹⁹». Το τελεσίγραφο μάλιστα που επιδόθηκε στις 3 Νοεμβρίου και έληγε στις 18 του ίδιου μήνα αξίωνε την άμεση παράδοση 10 ορεινών πυροβολαρχιών ως προκαταβολή. Ο βασιλιάς συγκάλεσε το συμβούλιο του στέμματος, το οποίο συμβούλεψε τον βασιλιά να μην δεχθεί το τελεσίγραφο που ταπεινώνει και αποδυνάμωνε την πολεμική ικανότητα της χώρας²⁰. Η εφημερίδα «Πατρίς» στο φύλλο της 9^{ης} Νοεμβρίου αναφέρει χαρακτηριστικά πως: «[...]Εις ερώτησιν περί του περιεχομένου της απαντήσεως ο κ. Ζαλοκώστας απήντησεν: “Είνε κατηγορηματικώς αρνητική, ένεκα λόγων σοβαρών δια το κράτος, οι οποίοι εκτίθενται εν πάσει λεπτομερεία.”[...]»²¹. Καθοριστικό ρόλο στη λήψη αυτής της απόφασης έπαιξαν ο πολιτικός και πρώην πρωθυπουργός Δημήτριος Γούναρης και

¹⁶ Μαυρογορδάτος, *ό.π.* σελ. 98

¹⁷ Στο ίδιο. σελ. 43

¹⁸ Βερέμης Θάνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος – Ο οραματιστής του εφικτού*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2017, σελ. 73

¹⁹ Ριζάς, *ό.π.* σελ. 109

²⁰ Μαυρογορδάτος, *ό.π.* σελ. 98-99

²¹ «Τα χθεσινά υπουργικά συμβούλια. Το ζήτημα της παραδόσεως των όπλων και πυροβόλων», *Πατρίς*, Αθήνα 9 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

ο αντισυνταγματάρχης Ιωάννης Μεταξάς. Οι δύο αυτοί άνδρες υπολόγιζαν πολύ σε ένα κίνημα που είχε αναπτυχθεί από το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, το κίνημα των Επιστράτων. Το κίνημα αυτό δημιουργήθηκε μετά την αποστράτευση των επιστρατευθέντων του 1915, μετά από αίτημα που υπέβαλαν μαζί η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και η Ρωσία, στην ελληνική κυβέρνηση στις 8 Ιουνίου. Η αποστράτευση των επιστρατευμένων ανδρών οδήγησε στη δημιουργία Συλλόγων Επιστράτων στην Αθήνα και στην επαρχία, οι οποίοι ήταν απόλυτα πιστοί στον βασιλιά Κωνσταντίνο²² και είχαν ως στόχο την προστασία του κράτους από ενδεχόμενη επίθεση δυνάμεων φιλικά προσκείμενων προς το κράτος της Θεσσαλονίκης²³. Ο ρόλος που έμελε να παίξουν αυτοί οι Σύλλογοι στα γεγονότα που θα επακολουθούσαν καθόρισαν σε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό και τις εξελίξεις και αυτό διότι αποτελούσαν ένα ανεπίσημο «όπλο» με στρατιωτικά, πολιτικά και παραστρατιωτικά χαρακτηριστικά όμοιο με τα φασιστικά κινήματα που εμφανίστηκαν και σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το όπλο «αυτό» αρχικά ενεργοποιήθηκε, όταν με ψήφισμα που επέδωσε ο πρόεδρος Σαγιάς στον βασιλιά ενημέρωνε ξεκάθαρα πως δεν θα συμμορφώνονταν οι έφεδροι με πιθανή απόφαση παράδοσης οπλισμού²⁴.

Τα γεγονότα αυτά χρωματίστηκαν με διαφορετικό τρόπο από τον Τύπο της εποχής. Από την μία μεριά οι βενιζελικές εφημερίδες στην πλειοψηφία τους έδειξαν να τηρούν στάση αναμονής όσον αφορά στις δραματικές εξελίξεις. Επίσης μέσα από τα άρθρα είναι έκδηλη η ανησυχία, η ελπίδα ειρηνικής λύσης και ο φόβος.

Η εφημερίδα «Έθνος» με το φύλλο της 14^{ης} Νοεμβρίου εξέφρασε την ανησυχία της για την πιθανότητα ένοπλης ρήξης με την Αντάντ²⁵. Στο φύλλο της 16^{ης} Νοεμβρίου σημείωνε μια πιθανή ελπίδα για ειρηνική διευθέτηση της. Πιο συγκεκριμένα: «[...]Η κατάσταση εξελίσσεται με την προς βελτίωσιν τάσιν [...] Η κυβέρνησις ανακοινού συγχρόνως ότι επιμένει εις την απόφασιν περί αρνήσεως. Πρέπει εν τούτοις να σημειωθεί ότι εξακολουθεί ιδιαιτέρα τις ζυμώσεις επί τη

²² Στεφανάκης, ό.π. σελ.40

²³ Γιώργος Μαυρογορδάτος Θ., *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Ι. Οι επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σελ. 22

²⁴ Στο ίδιο, σελ.94

²⁵ «Προς πόλεμον με την Αντάντ», *Έθνος*, Αθήνα 14 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

βάσει συμβιβαστικής λύσης.[...]»²⁶, ενώ στο φύλλο της παραμονής των γεγονότων τόνιζε πως: [...]Η κατάσταση εξελίσσεται μετ' εντεταμένης κρισιμότητας. Η Αντάντ επιμένει ανενδότως εις την παραχώρησιν των δέκα ορεινών πυροβολαρχιών με την επιφύλαξιν της συμβιβαστικής συζητήσεως δια τα άλλα αιτήματα. Αφ' ετέρου η Κυβέρνησις δηλοί την ιδίαν επιμονήν εις την κατηγορηματικήν άρνησιν.[...]»²⁷.

Παρόμοια στάση ακολούθησε με τα δημοσιεύματά της και η εφημερίδα «Καιροί». Στο φύλλο της 15^{ης} Νοεμβρίου εκφράστηκαν ελπίδες πως θα εξομαλυνόταν η κατάσταση²⁸, ενώ ταυτόχρονα διαφαινόταν και μια ανησυχία για τα μελλούμενα, μιας και στο ίδιο φύλλο υπήρχε άρθρο που διατύπωνε τη θέση πως τα «βενιζελικά» καταστήματα θα προστατεύονταν από Γάλλους ναύτες. Στο συγκεκριμένο άρθρο τονίζεται ότι: «[...]Ο Γάλλος ναύαρχος υπεσχέθη εις τους βενιζελικούς εμπόρους της οδού Ερμού, ων τα καταστήματα επεσημάνθησαν προχθές, ότι θέλει αναλάβει την προστασίαν των[...] ως πρώτον μέτρον της εκπληρώσεως της υποσχέσεώς του ταύτης θα λάβη την κατανομή Γάλλων ναυτών εις τα διάφορα βενιζελικά καταστήματα[...]»²⁹, κάτι που δήλωνε μέρες πριν τα γεγονότα την έκδηλη ανησυχία για πιθανό πογκρόμ. Στο επόμενο φύλλο έγινε αναφορά στην εμμονή της κυβέρνησης όσο αφορά στην άρνηση για την παράδοση του πολεμικού υλικού και εκφράστηκαν ανησυχίες για συνέπειες, που όμως με βάση την εφημερίδα δεν θα ήταν ο αποκλεισμός³⁰. Σε εκείνο το σημείο φάνηκε πως η επιλογή του αποκλεισμού υπήρχε στο τραπέζι ως μοχλός πίεσης βδομάδες πριν την εφαρμογή του και ότι αρχικά οι δυνάμεις της Αντάντ δεν ήθελαν να εφαρμόσουν μια τόσο σκληρή πολιτική, μολονότι τελικά σε αυτήν οδηγήθηκαν. Τέλος την παραμονή των γεγονότων η εφημερίδα φιλοξένησε καθησυχαστική ανακοίνωση του ναυάρχου Φουρνέ που βασιζόταν σε ειλικρινείς, κατά τα λεγόμενα του ναυάρχου, εγγυήσεις που ελάμβανε από την ελληνική κυβέρνηση. Στο άρθρο καταγράφεται πώς: «[...] Πολλοί φίλοι της Αντάντ θεωρούν ως πιθανήν την έκρηξιν σοβαρών ταραχών επί τας οδούς των Αθηνών.[...]Ο

²⁶ «Αι ελπίδες ομαλής διευθετήσεως», *Έθνος*, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

²⁷ «Εξακολουθεί η οξύτης της καταστάσεως», *Έθνος*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

²⁸ «Μεγάλαι ελπίδαι εξομαλύνσεως της κατάστασης», *Καιροί*, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1916 σελ. 1

²⁹ «Γάλλοι ναύται θα αναλάβουν την φρούρησιν των βενιζελικων καταστημάτων», *Καιροί*, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1916 σελ. 2

³⁰ «Το συμβούλιον του στέμματος. Απεφασίσθη εμμονή εις την άρνησιν», *Καιροί*, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1916 σελ. 2

ναύαρχος θεωρεί καθήκον να δηλώσει ότι οι φόβοι αυτοί τω φαίνονται ευτυχώς αδικαιολόγητοι και ότι οι φιλήσυχοι κάτοικοι της πρωτεύουσας δύνανται να είναι ήσυχοι.[...]»³¹. Δυστυχώς τα γεγονότα των επόμενων ημερών διέψευσαν αυτές τις τοποθετήσεις.

Σε ίδιο μήκος κύματος και η εφημερίδα «Εστία» με άρθρο της στις 14 Νοεμβρίου δήλωνε πως υπήρχαν ελπίδες ειρηνικής επίλυσης της διαφοράς που είχε προκύψει ανάμεσα στην Κυβέρνηση και την Αντάντ³², δημοσίευμα που επαναλήφθηκε και στο φύλλο της επόμενης ημέρας. Σύμφωνα με το άρθρο: «[...]Το συμβούλιον του Στέμματος [...]ανεβλήθη μέχρι νεωτέρας προσκλήσεως.[...]δεν αποκλείεται πλέον σήμερον ωμαλοτέρα εξέλιξης της δυσχερούς εκκρεμότητος και συμβιβαστική τις διευθετήσεις των ζητημάτων, του Βασιλέως, ως λέγεται αναλαμβάνοντος την πρωτοβουλίαν ταύτην.[...]»³³. Η εφημερίδα στις 16 Νοεμβρίου εξέφρασε όπως και οι άλλες φιλοβενιζελικές εφημερίδες την ανησυχία της για την τήρηση της τάξης. Σε σχετικό δημοσίευμα καταγράφεται ότι: «[...]Ούτε και σήμερον κατέστη δυνατόν να γνωσθή τι ασφαλές ως προς την λύσιν η οποία θα δοθεί. [...]Άσχετος προς την κατάστασιν δεν δύναται να χαρακτηρισθή ούτε η σημερινή μετάβασις της Α.Μ. του βασιλέως, συνοδευομένου και υπό του Διαδόχου, εις το Πρώτον Σώμα Στρατού, όπου παρέμεινεν επί ημισείαν περίπου ώραν συνεργαζόμενος μετά του Αντιστρατήγου κ. Καλλάρη και του Μεράρχου Υποστρατήγου κ. Γιαννακίτσα επί ζητημάτων προφανώς αναγομένων εις την εξασφάλισιν της τάξεως. [...]»³⁴, ενώ στο φύλλο της 17^{ης} Νοεμβρίου φιλοξένησε συνέντευξη που είχε εκχωρήσει ο ναύαρχος Φουρνέ σε Ιταλό δημοσιογράφο, σύμφωνα με την οποία ο ναύαρχος περίμενε ακόμα και την ύστατη στιγμή συμμόρφωση της ελληνικής κυβέρνησης προς τα αιτήματα των Συμμάχων, ενώ, σε αντίθετη περίπτωση, δήλωνε ρητά την πρόθεσή του να μην χρησιμοποιήσει βία³⁵.

³¹ «Ανακοίνωσις του Γάλλου ναυάρχου δια την τάξιν. Να ησυχάσουν οι πολίται», *Καιροί*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916 σελ. 2

³² «Η σημερινή ακρόασις του ναυάρχου Φουρνέ παρά τω βασιλεί. Αι υπάρχουσαι ελπίδες», *Εστία*, Αθήνα 14 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

³³ «Το σημερινόν συμβούλιον του στέμματος. Αι υπάρχουσαι ελπίδες», *Εστία*, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

³⁴ «Η κατάστασις εξακολουθεί εκκρεμή», *Εστία*, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

³⁵ «Συνέντευξις με τον ναύαρχον. Αι αντιλήψεις του», *Εστία*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

Η ανησυχία και ο φόβος ήταν έκδηλα σε πολλά άρθρα βενιζελικών εφημερίδων. Η εφημερίδα «Αστήρ» με άρθρο στις 17 Νοεμβρίου 1916 έκανε λόγο για μπράβους και χαφιέδες που σε συνεργασία με επίστρατους ετοιμάζονταν να προκαλέσουν ταραχές και μεγάλη αναστάτωση στην πόλη και στους κατοίκους. Το άρθρο της εφημερίδας αναφέρει πως: «[...]Αν κρίνει τις εκ της τελευταίας ζωνηρωτάτης κινήσεως ήτις παρατηρείται μεταξύ των στρατιωτικών κύκλων και της εκ παραλλήλου βαινούσης των επιστράτων και όλων εκείνων των κακοποιών στοιχείων[...]δεν είναι δυνατόν παρά να υποθέση πως ευρισκόμεθα εις τας παραμονάς πολέμου.[...]»³⁶, ενώ το φύλλο της επόμενης ημέρας αναφερόταν αφενός στην επιστράτευση και αφετέρου σε θλιβερά επεισόδια που ήδη είχαν ξεκινήσει να λαμβάνουν χώρα αρχικά στην Αθήνα και εν συνεχεία και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Πιο συγκεκριμένα: «[...]Η κατάσταση έφτασε πλέον εις το ζενίθ της οξύτητός της. Νευρική ταραχή κατέχει πάντας ενταύθα κυρίως από χθες δια το επίσημον Κράτος, ενεφανίσθη εν πολεμικώ συναγερμώ κατά της Αντάντ. [...]Αι Αθήναι και τα προάστεια στρατοκρατούνται.[...]»³⁷. Επίσης τονίστηκε η είδηση της επίθεσης που έγινε κατά των γραφείων τόσο της παραπάνω εφημερίδας όσο και κατά της Εθνικής με ύβρεις, απειλές ακόμα και πυροβολισμούς³⁸.

Όσον αφορά στη ρητορική της εφημερίδας «Νέα Ελλάς» με το βασικό της άρθρο την Τετάρτη, 16 Νοεμβρίου 1916 στηλίτευσε με βαριούς χαρακτηρισμούς τα συμβούλια μιλώντας για κατάντια της Ελλάδος³⁹, για πρωθυπουργούς της αράδας και για πολιτικούς ανάξιους των περιστάσεων. Σε άλλο άρθρο της ίδια ημέρας εξέφρασε την πεποίθηση πως η τρομοκρατία που επιχειρείτο από μπράβους και «ψευδοεπίστρατους» δεν θα επέφερε αποτελέσματα και θα πατασσόταν με πρωτοβουλία του επικεφαλής των συμμαχικών δυνάμεων. Η πίστη σε αυτή την θέση διαφαίνεται από σημεία του συγκεκριμένου άρθρου, σύμφωνα με το οποίο: «[...]Ο ναύαρχος Φουρνέ εις τον οποίον άλλως τε εδόθη κατηγορηματική υπόσχεσις ότι ουδόλως θα διασαλευθή η τάξις έχει αποφασίσει όπως καταστείλη δια παντός μέσου ενδεχόμενην τρομοκρατίαν από μέρους των διαφόρων

³⁶ «Η τρομοκρατία εν Αθήναις. Χαφιέδες, μπράβοι και επίστρατοι συνεργαζόμενοι», *Αστήρ*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

³⁷ «Αι Αθήναι εν επιστρατεύσει. Επεισόδια και πρωτοφανείς ασχήμιαι», *Αστήρ*, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

³⁸ «Οι στρατιώται προκαλούν. Αι απογευματιναί σκηναί», *Αστήρ*, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

³⁹ «Ολίγη εντροπή», *Νέα Ελλάς*, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

επιστράτων.[...]»⁴⁰. Άλλωστε αυτό ήταν και το πρωτοσέλιδο της επόμενης ημέρας, όπου γινόταν και αναφορά σε τρόπους με τους οποίους ο Γάλλος ναύαρχος θα προσπαθούσε να επιβάλει τις αξιώσεις της διακοίνωσης. Ανάμεσα σε άλλα γινόταν και εδώ σαφής αναφορά στη μη χρήση βίας⁴¹, ενώ προβλήθηκε ως τρόπος πίεσης ο πιθανός έλεγχος των τελωνείων για να πληγούν τα οικονομικά της χώρας. Πιο συγκεκριμένα: «[...]Τα εξαναγκαστικά ταύτα μέσα θα είνε φύσεως οικονομικής καταλαμβανομένων των κυριωτέρων τελωνείων του Κράτους. Επίσης θεωρείται πιθανόν ότι ο κ. Φουρνέ θ' αποβιβάση αγήματα εις διαφόρους λιμένας του Κράτους προς εξασφάλισιν της τάξεως.[...]»⁴². Το φύλλο ωστόσο της επόμενης ημέρα αν και στο πρωτοσέλιδο άρθρο φιλοξενούσε τις συστάσεις του βασιλιά προς όλες τις κατευθύνσεις για ψυχραιμία και αυτοσυγκράτηση⁴³, εξέφραζε σε άλλο άρθρο και την ανησυχία για το γεγονός ότι οι επίστρατοι είχαν εξοπλιστεί, καθώς και για το ότι είχαν προβεί σε κατάληψη καταστημάτων και θεάτρων, αλλά και για τις ζημιές που είχαν προκαλέσει στα γραφεία της εφημερίδας «Εθνική». Όλη αυτή η αναστάτωση που προκλήθηκε με τους Επιστράτους καταγράφηκε από άρθρο της εφημερίδας σύμφωνα με το οποίο: «[...]Η πόλις εξύπνησεν χθες με εντελώς νέαν όψιν, θορυβώδη, κατεχομένην από νευρικήτητα. Από της πρωίας οι συνοικίαι ευρίσκοντο επί ποδός, οι σύλλογοι των επιστράτων[...] ητοιμάζοντο όπως προσέλθουν και καταταχθούν εις τα διάφορα πεζικά συντάγματα απαναφερθέντος, ως γνωστόν, εν ισχύϊ του Διατάγματος, δι' ου επιτρέπεται η εθελουσία εν των στρατώ κατάταξις, οξείς ήχοι σαλπίγγων παντού κραυγαί, προστάγματα, θόρυβος.[...]»⁴⁴. Τέλος ακόμα και την ύστατη στιγμή υποστήριζε την θέση πως ο ναύαρχος Φουρνέ δεν έδειχνε να σκοπεύει να χρησιμοποιήσει βία, μολονότι η κατάσταση είχε ήδη αρχίσει και ξεφεύγει⁴⁵.

Τέλος, η εφημερίδα «Σφαίρα» που εκδιδόταν στον Πειραιά φιλοξένησε αντίστοιχα άρθρα με ρητορική όπως και σχολιασμό ανάλογο με τις εφημερίδες που

⁴⁰ «Οι τρομοκράται θα κτυπηθούν κατακέφαλα», *Νέα Ελλάς*, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

⁴¹ «Ανακοινωθέν του ναυάρχου Φουρνέ. Δεν θα επιτρέψη την διασάλευσιν της τάξεως», *Νέα Ελλάς*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916, σελ. 6

⁴² «Ποια μέτρα θα λάβη ο ναύαρχος Φουρνέ», *Νέα Ελλάς*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916, σελ. 6

⁴³ «Ο βασιλεύς και η κυβέρνησις συνιστούν ψυχραιμίαν εις τον λαόν», *Νέα Ελλάς*, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁴⁴ «Οι επίστρατοι εξοπλίσθησαν μέχρι ενός. Κατάληψις των δημοσίων καταστημάτων και θεάτρων», *Νέα Ελλάς*, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

⁴⁵ «Τα μέτρα του ναυάρχου Φουρνέ. Δεν θα καταληφθούν οι Αθήναι ούτε θα αποκλεισθή ο Πειραιάς», *Νέα Ελλάς*, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

προαναφέρθηκαν. Αξιοσημείωτο είναι όμως ένα άρθρο στο φύλλο της 16^{ης} Νοεμβρίου σύμφωνα με το οποίο οι φιλελεύθεροι δεν έκαναν ποτέ μυστικές συνωμοτικές συναντήσεις. Συγκεκριμένα: «[...]Αναφορικός προς τα αναγραφόμενα σήμερον εν τῷ Αθηναϊκῷ Τύπῳ περί δήθεν μυστικών συσκέψεων [...] οι ενταύθα αρμόδιοι κύκλοι διατελούντες εν παντελεί αγνοία όλων αυτών των φοβερών και τρομερών αποφάσεων ας επρόκειτο δήθεν να λάβωσι μετά θυμηδίας ανέγνωσαν την είδησιν εις τας πρωινάς εφημερίδας.[...]»⁴⁶. Μελετώντας τον αθηναϊκό Τύπο υπάρχουν δημοσιεύματα που αναφέρονται σε μυστικές συνωμοτικές συναντήσεις βενιζελικών στον Πειραιά. Η εφημερίδα «Εμπρός» τονίζει: «[...]Υπό τινών πρακτόρων του βενιζελισμού εις τον Πειραιάν διενεμήθησαν χθες εμπιστευτικά προσκλήσεις[...] Η μυστική αυτή και λίαν ύποπτος σύσκεψις δεν φαίνεται άσχετος προς ετοιμαζομένην αντίδρασιν κατά της Κυβερνήσεως δια το ζήτημα της παραδόσεως των όπλων[...]»⁴⁷. Αυτή η ρητορική εξυπηρετούσε για να δικαιολογηθούν οι διώξεις που θα ακολουθούσαν. Επίσης στο βασικό άρθρο της 17^{ης} Νοέμβρη διαφάνηκε μέσα από τις δηλώσεις του πρωθυπουργού Λάμπρου αφενός η αμηχανία όσον αφορά στην αποβίβαση αγήματος ξένων στρατιωτών, αφετέρου όμως δηλωνόταν σαφώς η πρόθεση να μην υπάρξουν ακρότητες και προς αυτή την κατεύθυνση κινούνταν και η τοποθέτηση του ναυάρχου Φουρνέ⁴⁸.

Ο φιλοβασιλικός Τύπος καθ' όλη αυτή την περίοδο ακολούθησε πρακτική κλιμακούμενης έντασης.

Η εφημερίδα «Αστραπή» με το φύλλο της 17^{ης} Νοεμβρίου υποστηρίζει πως ο ναύαρχος Φουρνέ θα απέφυγε τελικά τη σύγκρουση. Το σχετικό άρθρο έγραφε ότι: «[...]Εάν δεν δοθεί διέξοδος τις ο ναύαρχος ως λέγουν θα αποφύγη την ρήξιν και θα καταλάβη τον Πειραιάν και τους λιμένας Σύρου και Πατρών θα λάβη δε μέτρα ώστε [...] να επιβληθή εις την κυβέρνησιν και να πείσει να υποχωρήση.[...]»⁴⁹. Παράλληλα, γινόταν νύξη για κατάληψη τελωνείων⁵⁰,

⁴⁶ «Η χθесινή δήθεν σύσκεψις των Φιλελευθέρων Πειραιώς», *Σφαίρα*, Πειραιάς 16 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

⁴⁷ «Μυστική σύσκεψις των βενιζελικών εν Πειραιεί», *Εμπρός*, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

⁴⁸ «Ο ναύαρχος κ. Φουρνέ και ο πρωθυπουργός κ. Λάμπρος. Αι ανακοινώσεις των εικόν της καταστάσεως», *Σφαίρα*, Πειραιάς 17 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁴⁹ «Ο ναύαρχος θα αποφύγει ρήξιν», *Αστραπή*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916, σελ.2

ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο την άποψη πως η πίεση από τους Συμμάχους θα ήταν οικονομικής φύσης και δεν θα έπαιρνε τη μορφή ανοιχτής ένοπλης ρήξης.

Η εβδομαδιαία φιλολογική και πολιτική εφημερίδα «Κρότος» φιλοξένησε στις 16 Νοεμβρίου άρθρο του βουλευτή Αττικής και Βοιωτίας Κ. Γιόλδαση, σύμφωνα με το οποίο ο βασιλιάς και ο ελληνικός λαός θα έπρεπε να πολεμήσουν αν χρειαστεί μέχρι εσχάτων προκειμένου να μην υπάρξει εθνική ατίμωση. Σύμφωνα με την εφημερίδα: «[...]Φρουρεί όμως ακοίμητος τον εθνικόν μας θησαυρόν ο βασιλεύς, ο οποίος έχων συνεπίκουρον και συναρωγόν τον ελληνικόν λαόν θα αμυνθή μέχρι εσχάτων της τιμής του έθνους.[...]»⁵¹.

Η εφημερίδα «Εμπρός» αναφερόταν καθαρά στο ενδεχόμενο ρήξης με τον Ελευθέριο Βενιζέλο. καθώς με άρθρο της 14^{ης} Νοεμβρίου έκανε σαφή αναφορά στο γεγονός πως υπήρχαν δύο αντίπαλα στρατόπεδα στηλιτεύοντας τον τρόπο αλλά και την μη ύπαρξη νομιμότητας στο «Κράτος της Θεσσαλονίκης»⁵². Στο φύλλο της 16^{ης} Νοεμβρίου στοχοποιούσε στους βενιζελικούς που βρίσκονταν στον Πειραιά, εκφράζοντας την εκτίμηση πως αυτοί θα αντιδρούσαν στην αρνητική απόφαση που είχε λάβει το «Συμβούλιο του Στέμματος» για την μη παράδοση του οπλισμού στις δυνάμεις της Αντάντ⁵³. Επιπλέον, στο φύλλο της παραμονής των γεγονότων αναφέρθηκε στον ενθουσιασμό που προκάλεσε η επίσκεψη που είχε πραγματοποιήσει ο βασιλιάς στο Α Σώμα Στρατού. Εν συνεχεία, στο φύλλο που δημοσιεύθηκε την μέρα των γεγονότων έκανε λόγο ξανά για εθνική οργάνωση Βενιζελικών, που ως στόχο είχε την πρόκληση ταραχών και την προβολή ψεύτικων κινδύνων. Μέσα από άρθρο «Η κωμωδία του φόβου» η εφημερίδα σημειώνει ότι: «[...]Εν Αθήναις υπάρχει ειδική οργάνωσις Βενιζελικών με αποκλειστικόν πρόγραμμα άλλοτε μεν να διενεργή ταραχάς, άλλοτε δε να προβάλλει ανύπαρκτους κινδύνους[...]Ο έντιμος Γάλλος ναύαρχος ανίδεος των μεθόδων τούτων [...] σπεύδει να βεβαιώσει ότι οι φόβοι ούτοι είναι αδικαιολόγητοι. [...] (Οι βενιζελικοί) πλαστογραφούν τώρα τον κίνδυνον τον

⁵⁰ «Δεν θα αποβιβαστούν άλλα αγήματα-Κατάληψις τελωνείων», *Αστραπή*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916, σελ.2

⁵¹ «Βασιλεύς και λαός – Φρουροί της εθνικής τιμής» *Κρότος*, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁵² «Το κράτος της Θεσσαλονίκης απέναντι του ελληνικού βασιλείου», *Εμπρός*, Αθήνα 14 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁵³ «Οι Βενιζελικοί του Πειραιώς θα αντιδράσουν», *Εμπρός*, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

οποίο δεν διατρέχουν και τον φόβον τον οποίον δεν διαισθάνονται [...] ⁵⁴». Τέλος σε άλλο άρθρο έκανε αναφορά στο συναγερμό του λαού για να προστατευτούν οι επιλογές της βασιλικής κυβέρνησης⁵⁵. Όλα αυτά υποδήλωναν μια προοικονομία για τη σύγκρουση τόσο στο εσωτερικό της χώρας με τους βενιζελικούς της Παλαιάς Ελλάδας, αλλά και με το άγημα των ξένων στρατιωτών που θα προσπαθούσε να επιβάλει την βούληση των μεγάλων δυνάμεων.

Η εφημερίδα «Σκριπ» παρομοίως ξεκίνησε από 11 Νοεμβρίου την δημιουργία κλίματος έντασης με άρθρο σύμφωνα με το οποίο οι στασιαστές (βενιζελικοί) διέπρατταν εγκλήματα μεταξύ των οποίων και φόνους. Με το άρθρο «Οι στασιασταί τρομοκρατούν» σημειώνεται πως: «[...]αποσπάσματα επαναστατών περιερχόμενα τα χωριά των επαρχιών Βεροίας, Εδέσσης,[...]και Γιαννιτσών τρομοκρατούν τους χωρικούς δέροντα και φυλακίζοντα τους ιερείς και τους γέροντας προκρίτους οίτινες δεικνύονται αμελείς εις τα στρατολογικά των καθήκοντα[...]»⁵⁶. Σε άλλο δημοσίευμα γινόταν σαφής αναφορά στην εθνική υποχρέωση της Ελλάδας να υπερασπιστεί την τιμή της έναντι των αιτημάτων των ξένων δυνάμεων⁵⁷. Μάλιστα στο βασικό άρθρο της επόμενης ημέρας σημειωνόταν η ανάγκη ακόμα και για ένοπλη σύγκρουση προκειμένου να μην παραδοθούν τα όπλα που ζητούσαν οι ξένες δυνάμεις⁵⁸. Η κλιμάκωση της αρνητικής κατάστασης διαφάνηκε από το πρωτοσέλιδο της επόμενης ημέρας σύμφωνα με το οποίο «Εκάμαμεν συμβόλαιον με τον θάνατον». Σύμφωνα με αυτό τονίζεται ότι: «[...]Η επιδρομή, η αρπαγή, η ληστοπειρατία, η προδοσία, η πτώσις, η παρανομία, η αδικία, η εξώνησις και η εξαγορά συνειδήσεων, η καταπάτησις των διεθνών δικαίων, η ανομία και η ανελευθερία ωνομάσθησαν φιλική επίσκεψις, μεσεγγύησις, ευμενής ουδετερότης, απόδοσις ελευθεριών, προστασία της τάξης.[...] ο λαός αυτός έχει αποφασίσει κύριε Ναύαρχε να μην παραδώσει τα

⁵⁴«Η κωμωδία του φόβου από εκείνους οίτινες δεν κινδυνεύουν», *Εμπρός*, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁵⁵«Ο συναγερμός του λαού υπό τα όπλα. Όλοι οι Έλληνες εις τους στρατώνας», *Εμπρός*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁵⁶«Οι στασιασταί τρομοκρατούν, φυλακίζουν και διαρπάζουν. Φόνοι και ληστεΐαι», *Σκριπ*, Αθήνα 11 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

⁵⁷«Η Ελλάς ένοπλος θα θυσιάσθῃ διά την τιμήν της», *Σκριπ*, Αθήνα 11 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

⁵⁸«Ζητεί η Αντάντ να μας κηρύξει τον πόλεμον; Θα τον δεχθώμεν αλλά δεν παραδίδομεν τα όπλα μας», *Σκριπ*, Αθήνα 12 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

όπλα του αλλά να αμυνθεί μέχρι εσχάτων έκαστος πολίτης[...]»⁵⁹», ενώ στο φύλλο της 15^{ης} Νοεμβρίου γινόταν νύξη στην ανάγκη αναγνώρισης της εθνικής ανεξαρτησίας από τους ξένους με ουσιαστικό τρόπο⁶⁰. Σε άλλα άρθρα του συγκεκριμένου φύλλου σημειώνονταν αυθαιρεσίες βενιζελικών στην Μυτιλήνη⁶¹, ενώ υπήρχαν και αναφορές για την αυθόρμητη κατάταξη επιστράτων εθελοντικά σε πολλές πόλεις της Ελλάδας⁶². Στο ίδιο μήκος κύματος στα φύλλα της 16^{ης} και 18^{ης} Νοεμβρίου τονιζόταν αφενός η ανάγκη άμυνας μέχρι εσχάτων προκειμένου να μην παραδοθούν τα όπλα, κάτι που θα ωφελούσε άμεσα την «βενιζελική συμμορία» και τον «φυγόδικο της Θεσσαλονίκης»⁶³ και αφετέρου γίνονταν αναφορές στον βασικό πυλώνα εφαρμογής αυτής της πολιτικής απόφασης, τους Επιστρατούς.⁶⁴

Η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» ακολουθώντας την ίδια γραμμή έθιξε και κάποιες άλλες παραμέτρους του προβλήματος. Με το φύλλο της 11^{ης} Νοεμβρίου 1916 κατέστησε σαφές πως με τον «πράκτορα της Θεσσαλονίκης», όπως αποκαλούσε τον Βενιζέλο, δεν θα μπορούσε να υπάρξει συμφιλίωση ή συνεννόηση και του επέρριπτε σαφείς ευθύνες για την κρατική αποσύνθεση. Σύμφωνα με το άρθρο της εφημερίδας: «[...]Ο κ. πράκτωρ της Θεσσαλονίκης έκαμε μιαν αξιέπαινον πρόοδον. Εκ των δηλώσεων αυτού [...] φαίνεται οριστικώς κατανοήσας ότι ουδεμία είναι δυνατή ούτε συνεννόησις, ούτε συμφιλίωσις των Αθηνών προς το στασιαστικόν κίνημα. [...]Τα κράτη δεν συντίθενται. Αποσυντίθενται και ανασυντίθενται εκ των αναγκών της στιγμής. [...]»⁶⁵. Εν συνεχεία με το φύλλο της επόμενης ημέρας αιτιολογούσε το γεγονός πως ήταν αδύνατη η εκχώρηση των όπλων⁶⁶ θέτοντας το δίλημμα της αυτοσυντήρησης ή της

⁵⁹ «Εκάμαμεν συμβόλαιον με τον θάνατον», *Σκριπ*, Αθήνα 14 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁶⁰ «Αξιούμεν την αναγνώρισιν της ανεξαρτησίας μας», *Σκριπ*, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁶¹ «Οι στασιασταί οργιάζουν εις Μυτιλήνην. Φυλακίσσεις και Ιερά εξέτασις», *Σκριπ*, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

⁶² «Η εξέγερσις του ελληνικού λαού. Προσέρχονται αθρόοι εθελονταί», *Σκριπ*, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1916, σελ. 3

⁶³ «Η κυβέρνησις θα απαντήσει προ της εκπνοής της προθεσμίας ... αλλά και θνήσκουσα θα μεγαλουργήσει», *Σκριπ*, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁶⁴ «Οι επίστρατοι προσέρχονται κατά μυριάδας εις τον στρατόν. Η αρνητική ελλην. απάντησις επεδόθη προς τον Φουρνέ. Φθάνει πλέον. Κάτω τας χείρας», *Σκριπ*, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁶⁵ «Ούτε αποσύνθεσις. Ούτε ανασύνθεσις», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 11 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁶⁶ «Αι δύο αληθείαι», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 12 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

αυτοκαταστροφής, ενώ η επιχειρηματολογία ενισχύθηκε από το φύλλο της 13^{ης} Νοεμβρίου, στο οποίο γινόταν αναφορά στο λαϊκό ξεσηκωμό σε πολλές πόλεις όπως το Αίγιο, τη Στυλίδα και την Αταλάντη κατά του αφοπλισμού⁶⁷. Επιπλέον, σε άρθρο του φύλλου της 14^{ης} Νοεμβρίου δημιουργούσε μεγαλύτερη απόσταση από την Αντάντ αναφέροντας πως στο παρελθόν πιθανή εναντίωση θα ήταν ιεροσυλία, αλλά θα έπρεπε το ελληνικό κράτος να προχωρήσει εγκαταλείποντας τέτοιες αγκυλώσεις που δεν του επέτρεπαν να ανεξαρτητοποιηθεί ουσιαστικά. Με άρθρο που φέρει τον τίτλο: «Έλειπεν ο ψυχολογικός φρουρός» καταγράφει πως: «[...] Ένα υπήρξε μέχρι τούδε το ασθενές σημείον της ελληνικής φιλουδετέρου πολιτικής. Η έμμενος και ακλόνητος ιδέα [...] ότι θα ήτο ιεροσυλία η Ελλάς να σηκώσει ένοπλον χέρι κατά της Αντάντ! [...] η έμμενος αυτή ελληνική ιδέα ανήκει πλέον εις το παρελθόν. Και αν εκ της τοιαύτης νέας της ψυχολογίας δεν δύναται κατά τας κρισιμωτάτας τάντας στιγμάς να ωφεληθή πολιτικώς η Ελλάς θύμα ούσα μιας κεκτημένης ιστορικής ταχύτητος αποκεκλεισμένη, μεμονωμένη, υπόχρεως να αντιμετωπίση την Συνεννόησιν δεν θα είχε τίποτα να κερδίση αν δεν κατενόη εγκαίρως ότι ο εν Ελλάδι ψυχολογικός φρουρός της δεν υφίσταται πλέον.[...]»⁶⁸. Ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις υπήρξαν επίσης στο άρθρο της 16^{ης} Νοεμβρίου σύμφωνα με το οποίο οι χώρες που βγήκαν από την ουδετερότητα υπέρ της Αντάντ γνώρισαν μεγάλες συμφορές και καταστροφή⁶⁹, ενώ με το βασικό άρθρο της παραμονής των γεγονότων που υπογράφει ο βουλευτής Ιωαννίνων Κ. Καζάντζης, γίνεται αναφορά στις οικονομικές προεκτάσεις ενός πολέμου, σύμφωνα με τις οποίες χαμένες είναι πάντα οι περιφερειακές δυνάμεις και όχι οι πρωταγωνιστές των εξελίξεων. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι: «[...] Οι πρωτότυποι μέθοδοι κατά την διεξαγωγήν ενός μεγάλου πολέμου δεν ωμοιάζαν μόνον αλλά ήσαν συνήθη χρηματιστηριακά τεχνάσματα προς τοποθέτησιν μετοχών ας είπωμεν μελλοντικής αξίας.[...] Εάν η Ρωσία με την τρομεράν ελάττωσιν των εις χείρας της αξιών της εταιρείας προκαλέση τον διορισμόν συνδίκου, ήτοι κατά την κοινήν έκφρασιν συνομολογήση ειρήνην χωριστόν ή διάλυσις της ανωνύμου εταιρείας των πολεμικών επιχειρήσεων “Η Αντάντ”, θα αφήσει όλους τους Συμμάχους πλὴν της Αγγλίας και της Ιταλίας με το δάκτυλον

⁶⁷ «Εξέγερσις ανά το κράτος δια τον αφοπλισμόν», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 13 Νοεμβρίου 1916, σελ. 5

⁶⁸ «Έλειπεν ο ψυχολογικός φρουρός», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 14 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁶⁹ «Τις πταίει;», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

εις το στόμα. [...]»⁷⁰. Με τον τρόπο αυτό η εφημερίδα προσπαθούσε να υπεραμυνθεί της ουδετερότητας που ήταν η βασική πολιτική γραμμή όσον αφορά την εξωτερική πολιτική της βασιλικής κυβέρνησης. Παράλληλα, στο εσωτερικό πεδίο άρθρο ενημέρωνε για την απόφαση των συντεχνιών να στηρίζουν την άρνηση του βασιλιά. Το σχετικό ανακοινωθέν αναφέρει μεταξύ άλλων ότι: «[...]Ο Πενελλήνιος Σύνδεσμος των Προέδρων Συντεχνιών και Σωματείων εκπληρών την αποστολήν του δηλοί κατηγορηματικώς ότι εις το επίσημον Κράτος την άρνησιν του προς παράδοσιν των όπλων και πολεμοφοδίων μας ουδεμία άλλη επιρροή επέβαλε πλην της ομοφώνου θελήσεως του Ελληνικού λαού[...] Και ότι σύμπας ο Ελληνικός και αν η Κυβέρνησις του και αν ο Στρατός και αν Αυτός Ούτος ο Εθνάρχης βασιλεύς μας Κωνσταντίνος ο Δωδέκατος εσκόπουν να παραδώσουν τα όπλα και τα πολεμοφόδια της Ελλάδος, ο Λαός μόνος και σύμπας [...] θα απέκρουε και είναι αποφασισμένος να αποκρούση πάσει θυσία την παράδοσιν των, πριν η παραδότης την ψυχήν του εις τους σφαγιαστές. [...]»⁷¹. Το δημοσίευμα στο τέλος του υπογραφόταν από τον πρόεδρο των Συντεχνιών Ιγγλέση, ο οποίος ήταν αυτός που ανέλαβε την πρωτοβουλία για το «Ανάθεμα» της 12^{ης} Δεκεμβρίου. Με το φύλλο της ημέρας των γεγονότων η εφημερίδα τοποθετήθηκε και πάλι κατά του Βενιζέλου, υποστηρίζοντας πως ραδιουργούσε⁷², ενώ φιλοξένησε και ανακοινωθέν της κυβέρνησης προς τον ελληνικό λαό με συστάσεις για φρόνηση και σύνεση ακόμα και αν υπήρχαν προκλήσεις και παρά την δυσκολία των στιγμών⁷³.

Σε παρόμοιο μήκος κύματος και η εφημερίδα «Αθήναι» με το φύλλο της 14^{ης} Νοεμβρίου σημείωνε την ανάγκη λήψης αποφάσεων υπό τον βασιλιά με γνώμονα το εθνικό συμφέρον⁷⁴. Το εθνικό συμφέρον συνδεόταν με την άρνηση παράδοσης του οπλισμού, όπως δηλωνόταν και από το φύλλο της επόμενης ημέρας. Στο πρωτοσέλιδο της 16^{ης} Νοεμβρίου 1916 η εφημερίδα ανέφερε την ανάγκη άρνησης στο τελεσίγραφο που της είχε επιδοθεί. Μέσα από το κεντρικό άρθρο της εφημερίδας σημειώνεται ότι: «[...]Εν των συμβουλίων των αρχηγών απεκρούσθη

⁷⁰«Ανώνυμος Εταιρεία Πολεμικών Επιχειρήσεων», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁷¹«Αποφάσεις του πανελληνίου Συνδέσμου των Προέδρων», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916, σελ. 6

⁷²«Ο ελληνικός λαός ανετινάχθη», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁷³«Ανακοινωθέν της κυβέρνησεως προς τον ελληνικόν λαόν», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 11 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁷⁴«Αι συνέπειαι των αξιώσεων», *Αθήναι*, Αθήνα 14 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

πάσα ιδέα παροχής και ελαχίστης ποσότητας εκ των αιτηθέντων. Συνεπεία τούτων και επί τη προβλέψει οιασδήποτε περιπέτειας απεφασίσθη όπως η κυβέρνησις ανακοινώσει εκ νέου εις τον Ναύαρχον Φουρνέ την κατηγορηματικήν άρνησιν της περί παραδόσεως του αιτουμένου πολεμικού υλικού ως ομόφωνον απόφασιν ολοκλήρου του Κράτους. [...]»⁷⁵. Με τον τρόπο αυτό παρουσιαζόταν απόλυτη σύμπνοια όσον αφορά στις αποφάσεις τόσο από την πλευρά του βασιλιά, όσο και από την πλευρά της κυβέρνησης και των πολιτών. Στο συμβούλιο των πρωθυπουργών που ακολούθησε η απόφαση αυτή επικυρώθηκε. Μάλιστα στο συμβούλιο αυτό διατάχθηκε και καταδίωξη εφημερίδας που δημοσίευσε ψευδείς ειδήσεις και πιο συγκεκριμένα την πρόθεση της κυβέρνησης να ενδώσει στις απαιτήσεις των δυνάμεων της Αντάντ⁷⁶. Τέλος, την παραμονή των γεγονότων πραγματοποίησε αναφορά στους αδερφικούς δεσμούς μεταξύ Ελλάδας και Αντάντ και εξέφραζε την ελπίδα να μην υπάρξει βία που θα μπορούσε να πληγώσει ανεπανόρθωτα αυτούς τους δεσμούς⁷⁷, ενώ την ημέρα των γεγονότων φιλοξενήθηκε άρθρο σύμφωνα με το οποίο όλα στην πόλη έβαιναν ομαλώς μέχρι και το απόγευμα τις προηγούμενης ημέρας. Το σχετικό άρθρο σημείωνε πως: «[...]Ζητωκραυγαί ανά πάσαν γωνίαν υπέρ του Έθνους, του Βασιλέως και του Στρατού ενώ ταυτοχρόνως ημίκλειστα τα σιδηρά παραπετάσματα των πλείστων καταστημάτων ενεδεικνύουν τον αόριστον φόβον ταραχών και συρράξεων. Αλλά ουδέν τοιούτον συνέβη ευτυχώς μέχρι της εσπέρας. [...] Και η νύξ εν γαλήνη παρήρχετο και ο κόσμος μετέβη εις τα θέατρα και τους κινηματογράφους[...] Η κυβέρνησις είχε την ρητήν δήλωσιν ότι βία δεν πρόκειται να ασκηθεί. [...]»⁷⁸.

Με τον τρόπο αυτό διαμορφώθηκε το πεδίο πάνω στο οποίο επρόκειτο να εκτυλιχθούν τα θλιβερά γεγονότα της 18ης Νοεμβρίου, 1^η Δεκεμβρίου με το νέο ημερολόγιο, του 1916, όταν θα εξέπνεε το τελεσίγραφο των Συμμάχων.

⁷⁵«Πού ευρίσκεται η αλήθεια», *Αθήναι*, Αθήνα 15 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁷⁶«Το συμβούλιον των πρωθυπουργών. Αι ληφθείσες αποφάσεις», *Αθήναι*, Αθήνα 16 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁷⁷«Ο λαός ηγείται του κράτους», *Αθήναι*, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

⁷⁸«Μια ιστορική ημέρα. Φήμαι και πραγματικότης. Ουδεμία άσκησις βίας», *Αθήναι*, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

3.2. Τα Νοεμβριανά

Όταν εξέπνευσε το τελεσίγραφο των συμμάχων, η κυβέρνηση Λάμπρου δεν είχε παραχωρήσει τις 10 συστοιχίες πυροβολικού που είχαν ζητηθεί. Αντ' αυτού στην πρωτεύουσα είχε δημιουργηθεί μια εκρηκτική κατάσταση, μιας και είχαν κληθεί στα όπλα περίπου 20.000 επίστρατοι. Είναι σαφές πως όλη αυτή η κινητικότητα προϋπέθετε κάποια μορφή κεντρικής οργάνωσης, τόσο για τον συντονισμό όσων παρουσιάστηκαν στα κέντρα στρατολόγησης, όσο και για την παράδοση οπλισμού. Έτσι λοιπόν μπορεί κάλλιστα κανείς να δικαιολογήσει την άποψη του Γ.Θ. Μαυρογορδάτου ότι οι Επίστρατοι υπήρξαν «η πρώτη μαζική οργάνωση στην Ελλάδα»⁷⁹.

Από την πλευρά των Ευρωπαίων δεν υπήρχε η αίσθηση πως τα πράγματα θα εξωθούνταν σε ένοπλη ρήξη. Ο ναυτικός ακόλουθος της γαλλικής πρεσβείας και υπεύθυνος για την ενημέρωση, Maximilien de Roquefeuil έχοντας κάνει κακή εκτίμηση της κατάστασης άφηνε να εννοηθεί πως δεν επρόκειτο σε καμία περίπτωση να προσφύγει η ελληνική κυβέρνηση στα όπλα και πως όλα όσα έκαναν οι Έλληνες αξιωματούχοι ήταν μια μπλόφα. Ο Roquefeuil ίσως σκόπιμα να ήθελε να δημιουργηθεί αυτή η εντύπωση και να επιζητούσε την σύγκρουση, καθώς ήταν οπαδός των δυναμικών λύσεων και ιδρυτής της γαλλικής μυστικής αστυνομίας⁸⁰.

Με την εκπονή του τελεσίγραφου ο διοικητής του συμμαχικού στόλου ναύαρχος Dartige du Fournet έδωσε διαταγή στον γάλλο πλοίαρχο Pugliesi Conti ως επικεφαλής ομάδας 2500 ανδρών να αποβιβαστούν και να θέσουν υπό τον έλεγχο τους στρατηγικά σημεία της πρωτεύουσας. Το αποβατικό σώμα χωρίστηκε σε τρία μέρη. Η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» σημείωσε: «[...]Την 4^η πρωινήν ήρχισεν η εκκίνηση των συμμαχικών αποσπασμάτων δια τας Αθήνας με εντολήν την κατάληψιν ωρισμένων σημείων. Εν τούτοις σημαντικά δυνάμεις του Ελληνικού Στρατού [...]κατέλαβον πάντα τα υψώματα υπό της Ακροπόλεως. Παρά τους στρατώνες του Ρουφ απαγορεύτηκε εις τα συμμαχικά στρατεύματα να προχωρήσουν [...] και ηναγκάσθησαν να φτάσουν εις τον λόφον Φιλοπάππου διά της συνοικίας των Πετραλώνων. Ο συμμαχικός αποβατικός στρατός κατέλαβεν

⁷⁹ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*. Ό.π., σελ. 147

⁸⁰ Γιάννης Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά του 1916*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2006, σελ. 94-95

επίσης και την γραμμήν του λόφου των Νυμφών. Δεν παρήλθον πολλές ώραι [...] οπότε αντήχησαν οι πρώτοι πυροβολισμοί παρά τους στρατώνας του Ρουφ. Το πυρ επεκτάθη κατόπιν εις το Ζάππειον και εις τους περί την Ακρόπολιν λόφους [...]»⁸¹. Μολονότι είχαν δοθεί οδηγίες να υπάρξει προσπάθεια να αποφευχθεί η χρήση των όπλων⁸² δεν αποφεύχθηκαν οι εχθροπραξίες που ξεκίνησαν στις 11:10 το πρωί της 18^{ης} Νοεμβρίου 1916 και γρήγορα επεκτάθηκαν και σε άλλα σημεία της πρωτεύουσας⁸³. Αναφορικά με τις συμπλοκές η εφημερίδα «Εμπρός» έγραψε: «[...]Εν τω μεταξύ ο αγών μεταδίδεται εις τον λόφον του Αστεροσκοπείου. [...] Κρατερός διεξάγεται σώμα προς σώμα αγών [...] περί το Αστεροσκοπείον και Φιλοπάππου υψωμάτων. [...] Αλλά οι στρατιώται μας δεν μάχονται μόνοι. Τους έχουν περιβάλει πλήθη πολιτών, παιδιών και γυναικών.[...]Η πλατεία του Θησείου τρικυμίζει από κόσμον [...] Η σύγκρουσις εις το Ζάππειον [...] είχε αρχίσει ευθύς μετά τους πρώτους πυροβολισμούς στο Ρουφ. Το άγημα αποτυχόν να καταλάβη τας Ενωμοτίας έσπευσε προς το Ζάππειον και παρετάχθη έξω να πυροβολήση ενώ ταυτοχρόνως ένα μυδραλλιοβόλο εστήνετο εις τα Προπύλαια.[...]Ζωηρά υπήρξεν η συμπλοκή και εις το απέναντι του Β' Νεκροταφείου τμήμα όπου το παλαιόν πυριτιδοπωλείον. Οι Έλληνες πεζοί υποδέχθησαν τους Αγγλογάλλους δια ζωηροτάτου πυρός, εις το οποίον εκείνοι απήντησαν μετά σφοδρότητος.[...]»⁸⁴.

Σε μικρό χρονικό διάστημα είχε γίνει σαφές πως δεν επρόκειτο για μεμονωμένα επεισόδια, αλλά για γενικευμένη σύρραξη. Τότε, και με δεδομένο πως η Αθήνα βρισκόταν εντός του βεληνεκούς των πυροβόλων του συμμαχικού στόλου, εμφανίστηκε η σκέψη χρήσης του βαρέως πυροβολικού του στόλου. Μια τέτοια επιλογή σε κατοικημένη περιοχή και σε μία πόλη που βρίθει αρχαίων μνημείων ενείχε πολλούς κινδύνους. Σε εκείνη τη φάση, μια πρόταση από έναν υπασπιστή του Κωνσταντίνου επέφερε μια αρχική ανακωχή ανάμεσα στους αντιμαχόμενους. Παράλληλα, έπεσε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων μια νέα πρόταση από τον ρώσο πρέσβη Demidoff προς τον πρωθυπουργό Λάμπρου, σύμφωνα με την οποία

⁸¹«Τα αιματηρά συμβάντα της χθες», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1-2

⁸² Μουρέλος, Ό.π. σελ. 97

⁸³ Στο ίδιο, σελ. 98

⁸⁴«Το αίμα έρρευσεν περίξ των Αθηνών. Αι συμπλοκαί των συμμαχικών και ελληνικών στρατευμάτων εις το Ρουφ, εις το Αστεροσκοπείον, εις το Νεκροταφείον», *Εμπρός*, Αθήνα Σάββατον 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

η ελληνική κυβέρνηση θα έπρεπε να δώσει 6 συστοιχίες στους συμμάχους⁸⁵. Η αποδοχή της πρότασης από την ελληνική πλευρά μεταφέρθηκε στον ναύαρχο Φουρνέ, ο οποίος εξέφρασε την δυσπιστία του για την εφαρμογή των συμφωνηθέντων. Η θέση του ενισχύθηκε από την «ενέδρα», σύμφωνα με τα λεγόμενά του, στην οποία έπεσαν οι άνδρες του συμμαχικού αγήματος⁸⁶.

Και ενώ οι διαπραγματεύσεις συνεχίζονταν, οι εχθροπραξίες ξανάρχισαν στο Ζάππειο⁸⁷ και στην περιοχή πέριξ της βρετανικής πρεσβείας. Αφορμή για αυτή τη δεύτερη φάση της μάχης των Αθηνών ήταν οι βενιζελικοί, που σύμφωνα με δημοσιεύματα έκαναν χρήση όπλων⁸⁸. Η θέση αυτή αμφισβητήθηκε έντονα από επιτροπές που συστήθηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο για την μελέτη των γεγονότων και για την πιθανή αποζημίωση των πληγέντων. Το αίσθημα όμως ύπαρξης βενιζελικής συνομοσίας δυναμίτισε ακόμα το ήδη εκρηκτικό κλίμα. Η εφημερίδα «Αθήναι» με άρθρο της έγραψε πως: «[...]Το αποτυχόν σχέδιον των Βενιζελικών όπως προκαλέσουσιν την 4 και ½ ώραν της προχθές ταραχάς εκ 46 οικιών και ξενοδοχείων αίτινα είχαν καταλάβει επανελήφθη χθες από πρωίας.[...]Οι γνωστοί αρχηγοί της βενιζελικής κινήσεως και ξένοι έρριπτον πυροβολισμούς και χειροβομβίδας.[...]Ευτυχώς μέχρι της νυκτός είχε γείνει η σύλληψις όλων σχεδόν των πυροβολησάντων ενώ άλλοι πολιορκούνται ακόμη.[...]Πρέπει να σημειωθεί ότι ουδείς συνελήφθη κατά του οποίου δεν υπήρχεν απόδειξις συμμετοχής.[...]»⁸⁹. Αντίστοιχα σύμφωνα με την εφημερίδα «Σκριπ»: «[...]Ναυτική περίπολος διερχόμενη προ του κήπου του Καλυθμώνος εδέχθη την επίθεσιν Γάλλου ναύτου και τριών μπράβων της Αγγλογαλλικής Αστυνομίας οίτινες επυροβόλησαν κατά αυτής. [...]Ολίγον κατόπιν εις πυροβολισμός ριφθείς εκ τινός παραθύρου του απέναντι της Βουλής ξενοδοχείου “Το Πριγκηπικόν” κατά των φρουρούντων την Βουλήν πεζοναυτών εδημιούργησεν νέον πανικόν του λαού.[...] Οι Βενιζελικοί εφαρμόζοντες προδιαγεγραμμένον σχέδιον των ήρχισαν άμα ήκουσαν τους εκ της Γαλλικής Σχολής πυροβολισμούς να πυροβολούν και ούτοι εκ πολλών οικιών ως

⁸⁵ Μουρέλος, ό.π. σελ. 104

⁸⁶ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική Μελέτη. Τόμος δεύτερος*, Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήναι 1931, σελ. 266

⁸⁷ «Αι λεπτομέρειαι των συμπλοκών. Εις το Ζάππειον», *Εμπρός*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ.2

⁸⁸ «Τα αιματηρά συμβάντα της χθες», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

⁸⁹ «Απόπειραι κατά του καθεστώτος», *Αθήναι*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

επί το πλείστον εις τον αέραν.[...]»⁹⁰». Με τον τρόπο αυτό δόθηκε το τέλειο άλλοθι για τις αυθαιρεσίες και τις εκδηλώσεις βίας και αναρχίας που θα επικρατούσαν τις επόμενες μέρες και ώρες τόσο απέναντι σε πολίτες βενιζελικών φρονημάτων όσο και σε ξένους αξιωματούχους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της μαρτυρίας του γραμματέα της βρετανικής πρεσβείας Rendel, ο οποίος κατά τη σύλληψή του από ομάδα επιστράτων άκουσε χαρακτηριστικά να αναφέρεται από την ομάδα που τον συνέλαβε πως «οι βενιζελικοί δεν είχαν πάρει ακόμα το μάθημά τους»⁹¹». Αξιοσημείωτες και ενδεικτικές της κατάστασης που επικρατούσε είναι και οι αναφορές του πρωθυπουργού Σπυρίδωνος Λάμπρου ότι: «Τακτοποιούμεν τα οικογενειακά μας», αλλά και δικαστικές αποφάσεις που αναφέρθηκαν σε μελλοντικό χρόνο στα γεγονότα με την ετυμηγορία ότι : «ο φονεύων βενιζελικόν δεν φονεύει άνθρωπον!»⁹².

Η αρνητική εξέλιξη των γεγονότων για τους συμμάχους, μιας και ούτε διπλωματική λύση φαινόταν να δίνεται, ούτε έλεγχος των στρατηγικών σημείων της πρωτεύουσας υπήρχε, οδήγησε τον ναύαρχο Φουρνέ να αποφασίσει τον βομβαρδισμό των Αθηνών, ακόμα και των ανακτόρων, από τον στόλο που ήταν αγκυροβολημένος στον Πειραιά⁹³. Ο φόβος τόσο της γενικής κατακραυγής από τη διεθνή κοινότητα για την χρήση τέτοιων μέσων, αλλά και ο φόβος καταστροφής αρχαίων μνημείων που αποτελούν παγκόσμια κληρονομιά οδήγησε τον ναύαρχο σε αυστηρή επιλογή στόχων, όπως τα Ανάκτορα, προκειμένου να ασκηθεί μεγαλύτερη πίεση, αλλά και στρατώνες σε συνοικίες των Αθηνών. Για τον βομβαρδισμό των Ανακτόρων η εφημερίδα «Εμπρός» έγραψε: «[...]Οι κανονιοβολισμοί [...] προέρχονται [...] από τα τηλεβόλα Συμμαχικών αντιτορπιλικών μεθωρμισμένων εις τον όρμον του Φαλήρου. Έβαλον δε κατά δύο σημείων. Αι πρώται οβίδαι είχαν κατεύθυνσιν προς τα Ανάκτορα, τους στρατώνας του πυροβολικού και άλλαι κατά των αποθηκών προς τα Λιόσια αι οποίαι δεν έφερον κανένα αποτέλεσμα. Τρεις οβίδες έπεσαν εις τα γύρω των Ανακτόρων της Α.Μ. του βασιλέως[...] Η πρώτη έπεσεν εις τον λαχανόκηπον [...] η δευτέρα εις την όπισθεν είσοδον των Ανακτόρων και δεν εξερράγη και η τρίτη έμπροσθεν

⁹⁰ «Επιθέσεις των μπράβων κατά των ναυτών μας», *Σκριπ*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

⁹¹ Μουρέλος, ό.π σελ. 108

⁹² Βεντήρης, ό.π. σελ. 272

⁹³ «Μάχη περι την πόλιν. Τα πλοία εβομβάρδισαν», *Αθήναι*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ.

προς το μέρος του γραφείου της Α. Μεγαλειότητος. Άλλαι οβίδαι διηυθύνθησαν προς τους στρατώνας του πυροβολικού και αι όλαι πεσούσαι ανέρχονται σε 40.[...]»⁹⁴. Αντίστοιχα η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» σημείωσε: «[...]Περί την 5^{ην} μ.μ. ώραν της χθες εις το προαύλιον των ανακτόρων έπεσαν τρεις οβίδες αι οποίαι καθώς εξηκριβώθη προήρχοντο εκ Νέου Φαλήρου. [...] Εκ των οβίδων τούτων η μία έπεσεν υπέρ τα μαγειρεία παρά την μεγάλην αίθουσαν του χορού. [...] Αι οβίδαι αύται μετεφέρθησαν εις το Υπουργείο των Στρατιωτικών όπου εξητάσθησαν υπό ειδικών και εξηκριβώθη ότι είχαν αφαιρεθή από το εσωτερικό των ο πυροσωλήν δια να μην εκραγώσι.[...]»⁹⁵. Τέλος σύμφωνα με την εφημερίδα «Σκριπ»: «[...] Αι ριφθείσαι εις τα Ανάκτορα οβίδες είναι διαμετρήματος 10 και 5. Η δε κατεύθυνσίς των συνέπιπτε με την γραμμήν Μέτς-Αρδηττού. Αι οβίδαι ήσαν δοκιμαστικάί δι' ο και δεν εξερράγησαν χάρις εις κατάλληλον ρύθμισιν του πυροσωλήνος. Ως δε έσπευσαν αμέσως να εξηγήσουν και οι παρά τω Βασιλεί ευρισκόμενοι τρεις πρεσβευταί τα Ανάκτορα. Εβλήθη σαν ουχί σκοπίμως αλλά επρόκειτο περί βολών οίτινες προωρίζοντο δια τον Αρδηττόν και ηστόχησαν.[...]»⁹⁶. Ο ναύαρχος Φουρνέ μάλιστα όσον αφορά σε αυτή την επιλογή έκανε ιδιαίτερη μνεία στα απομνημονεύματά του αναφέροντας πως τον «καταδίωκε το σύνδρομο του Μοροζίνι»⁹⁷, ο οποίος τον Σεπτέμβριο του 1687 είχε προβεί στον βομβαρδισμό του Παρθενώνα.

Ο βομβαρδισμός της Αθήνας από το θωρηκτό Mirabeau που βρισκόταν στο Κερατσίνι και από άλλα μικρότερα πλοία σχολιάστηκε και από διεθνή μέσα. Το πρωτοσέλιδο του βρετανικού περιοδικού «The Sphere» της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1916 έκανε λόγο για ξάφνισμα και μεγάλη έκπληξη όσον αφορά στις μάχες που αναγκάστηκε να δώσει το συμμαχικό άγημα στην Αθήνα, αλλά και για την αναγκαιότητα χρήσης των πυροβόλων του στόλου, για να γλιτώσουν οι παγιδευμένες συμμαχικές μονάδες από αφανισμό. Ταυτόχρονα σημείωνε πως χρησιμοποιήθηκαν 6 οβίδες μεγάλου διαμετρήματος και 22 άλλες μικρότερου, χωρίς να υπάρξει η παραμικρή απώλεια ανθρώπινων ζωών, άμαχου πληθυσμού

⁹⁴ «Ο βομβαρδισμός των ανακτόρων υπό του στόλου», *Εμπρός*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 3

⁹⁵ «Τρεις συμμαχικές οβίδες κατά των ανακτόρων. Κανονιοβολισμός των περιχώρων», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 5

⁹⁶ «Οβίδες εις τα ανάκτορα έβαλλον τα γαλλικά πολεμικά πλοία εκ Φαλήρου», *Σκριπ*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 3

⁹⁷ Μουρέλος, ό.π σελ. 118

μέσα μάλιστα σε πυκνοκατοικημένες περιοχές⁹⁸. Παρόμοια θέση εκφράζει και ο Γεώργιος Βεντήρης ο οποίος έγραψε για τον Φουρνέ ότι: «ο ξένος αυτός έδειξε περισσότεραν στοργήν προς τας Αθήνας από εκείνους των Ελλήνων...⁹⁹», ενώ υπάρχει απόκλιση όσον αφορά στις οβίδες που χρησιμοποιήθηκαν, μιας και ο Βεντήρης αναφέρει 60-70 και 6 μεγάλου διαμετρήματος, δηλαδή 305 χιλιοστών¹⁰⁰. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Γιάννη Μουρέλο, υπήρχαν ξεκάθαρες αδυναμίες όσον αφορά στα ποσοστά ευστοχίας των οβίδων που εβλήθησαν από τον συμμαχικό στόλο^{101 102}, γεγονός που έθεσε σε κίνδυνο τους πρεσβευτές των τριών δυνάμεων (Αγγλίας-Γαλλίας-Ιταλίας), οι οποίοι την ίδια χρονική στιγμή μετέβαιναν στα ανάκτορα για να πείσουν τον βασιλιά για ανακωχή. Ο βασιλιάς, εμφανώς ενοχλημένος, αποποιήθηκε των ευθυνών του αναφερόμενος στο πολίτευμα της Ελλάδας, που ήταν η βασιλευόμενη δημοκρατία, σύμφωνα με την οποία δεν ασκούσε εκτελεστική εξουσία, ενώ υπήρξε αρκετά επιθετικός όταν αναφέρθηκε στην ύπαρξη 100.000 στρατιωτών υπό τις διαταγές του, που θεωρητικά θα μπορούσαν να κόψουν την δίοδο διαφυγής του εκστρατευτικού σώματος της Αντάντ, που πολεμούσε στο δευτερεύον μέτωπο των Βαλκανίων. Ταυτόχρονα εκφράστηκε με υποτιμητικό, σχεδόν απαξιωτικό τρόπο προς τον ναύαρχο Φουρνέ, αποκαλώντας τον «έναν απλό ναυτικό¹⁰³». Η στάση αυτή θα επηρεάσει μελλοντικά τις εξελίξεις, καθώς αρχικά η ανακολουθία όσον αφορά στην εφαρμογή των συμφωνηθέντων για το πολεμικό υλικό και εν συνεχεία η επιθετική στάση απέναντι στις δύο προστάτιδες δυνάμεις (Αγγλία και Γαλλία), αλλά και απέναντι στην Ιταλία θα μεταστρέψουν την εξωτερική πολιτική των δυνάμεων της Αντάντ, που σταδιακά θα πιέσουν για την αποχώρησή του και σε δεύτερο χρόνο θα εγκαταλείψουν την Ελλάδα με την επάνοδό του το 1920.

Παρά τις δυσκολίες, τελικά βρέθηκε λύση¹⁰⁴ και επήλθε ανακωχή. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Εμπρός» μετά από πρόταση του ναυάρχου Φουρνέ αποφασίστηκε η κατάπαυση του πυρός: «[...]Μετά την 1 ½ μ.μ. ώραν ο ναύαρχος κ. Φουρνέ ευρισκόμενος εν τω Ζαπείω εξέφρασεν την επιθυμίαν να παύση το πυρ. Ο

⁹⁸ “The situation at Athens. Where the allied detachments were attacked”, *The Sphere*, London 15 Δεκεμβρίου 1916

⁹⁹ Βεντήρης, ό.π σελ. 268

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 266

¹⁰¹ Μουρέλος, ό.π. σελ .119

¹⁰² Στο ίδιο, σελ .134

¹⁰³ Στο ίδιο, σελ. 120

¹⁰⁴ «Η σύναψις της ανακωχής», *Εμπρός*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 3

σωματάρχης κ. Καλλάρης εις την εκφρασθείσαν επιθυμίαν του Ναυάρχου απήντησεν ότι μετά ζωηράς ευχαριστήσεως αποδέχεται τούτο, αρκεί να παύση η προέλασις των αγημάτων και αποσυρθή η εν τη πόλει δύναμις αυτών.[...] Απεφασίσθη να αρχίση η ανακωχή από τας 2ας μ.μ. ότε πράγματι έπαυσεν ο εκατέρωθεν πυροβολισμός. Εις απόκεντρα όμως σημεία από ενόπλους ομάδας μισθίων οργάνων ερρίφθησαν πυροβολισμοί και εκ της αφορμής ταύτης επανελήφθη μονομερώς ο πυροβολισμός.[...]»¹⁰⁵. Τις πρώτες πρωινές ώρες της 2ας Δεκεμβρίου 1916 πραγματοποιήθηκε η αποχώρηση του συμμαχικού αγήματος, αφού πρώτα συμφωνήθηκε ότι θα εκχωρούνταν από την πλευρά της Ελλάδας 6 συστοιχίες πυροβολικού. Η εφημερίδα «Σκριπ» έγραψε για τη συμφωνία: «[...]Η Ελληνική Κυβέρνησις δηλοί ότι συναινεί ίνα αι 6 πεδιναί πυροβολαρχίαι τεθώσιν εις την διάθεσιν των Συμμάχων.[...]»¹⁰⁶. Με βάση το τελικό κείμενο, συμφωνούσαν σε ανακωχή και οι δύο πλευρές και το πολεμικό υλικό έπρεπε να εκχωρηθεί μέχρι της 15 Δεκεμβρίου στον Ναύαρχο Φουρνέ «[...]l' Amiral Dartige avait demande pour le 15 Decembre[...]»¹⁰⁷.

Αμέσως μετά ξεκίνησε η αποχώρηση του συμμαχικού αποσπάσματος από τα τρία σημεία που βρίσκονταν. Η αποχώρηση ξεκίνησε από την περιοχή του Φιλοπάππου και συνεχίστηκε στις περιοχές του Ρουφ και της Δάφνης. Περίπου στις 8:00 π.μ. της 2ας Δεκεμβρίου 1916 όλες οι συμμαχικές δυνάμεις είχαν αποχωρήσει με ασφάλεια και με ανάμεικτα συναισθήματα. Αρχικά υπήρχε ένα αίσθημα απογοήτευσης για την αποτυχία όσον αφορά στην εκπλήρωση της αποστολής που είχε ανατεθεί στο σώμα που είχε αποβιβαστεί στον Πειραιά και είχε καταλάβει τα τρία στρατηγικά σημεία των Αθηνών. Από την άλλη, απέκτησαν όλοι εμπειρία πραγματικής μάχης, ενώ χρήσιμο είναι να σημειωθεί πως τόσο ο πλοίαρχος Pugliesi-Conti, όσο και ο ναύαρχος Dartige du Fournet στις αναφορές τους εκφράστηκαν πολύ θετικά για τις στρατιωτικές επιδόσεις των ανδρών που είχαν υπό την διοίκηση τους. Ο Dartige du Fournet μάλιστα πρότεινε να απονεμηθεί στον διοικητή του αποβατικού σώματος Pugliesi-Conti το παράσημο της λεγεώνας της τιμής, που αποτελεί πολύ υψηλή διάκριση στις γαλλικές ένοπλες δυνάμεις¹⁰⁸.

¹⁰⁵ «Τα ξένα στρατεύματα αποσύρονται», *Σκριπ*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

¹⁰⁶ «Απεφασίσθη η παράδοσις εξ πυροβολαρχιών», *Σκριπ*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ.4

¹⁰⁷ Μουρέλος, ό.π σελ. 136

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 132

Με αυτό τον τρόπο ολοκληρώθηκε η ένοπλη σύγκρουση ανάμεσα στις δυνάμεις της Αντάντ και σε δυνάμεις στρατιωτικές, που πρόσκεινταν στον βασιλιά, τακτικές και άτακτες. Όσον αφορά στην καταγραφή των γεγονότων, χρήσιμο είναι να σημειωθούν δύο βασικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στην ελληνική εξιστόρηση των γεγονότων και την συμμαχική. Αρχικά, σύμφωνα με την ελληνική ανάλυση δεν ήταν απολύτως σαφές αν οι ελληνικές ή οι συμμαχικές δυνάμεις ήταν εκείνες που πρώτες άνοιξαν πυρ¹⁰⁹, ενώ η εφημερίδα «Σκριπ» απέδωσε την ευθύνη στους συμμάχους. Μάλιστα στο πρωτοσέλιδο της 19^{ης} Νοεμβρίου σημείωσε πως: «[...]Οι ξένοι μας επετέθησαν. Και ο στρατός, οι ναύται μας, ο λαός απήντησαν εις την επίθεσιν με ανδρισμόν και αποφασιστικότητα. Ο αγών, ένας αγών που δεν έχει ίσως τον όμοιον του στο παρελθόν ήρχισεν αιματηρός και εξηκολούθησεν επιτυχής δι εκείνους που ημύνοντο της ελευθερίας και του δικαίου των.[...]»¹¹⁰. Την θέση αυτή αντικρούουν τόσο ο Μουρέλος¹¹¹ όσο και ο Βεντήρης¹¹² στην καταγραφή των γεγονότων, αποδίδοντας την ευθύνη της έναρξης των εχθροπραξιών στην ελληνική πλευρά. Μάλιστα ο δεύτερος αναφέρεται και με μεγαλύτερη ακρίβεια στον φανατισμό των Επιστράτων, ως παράγοντα για την έναρξη των εχθροπραξιών. Η δεύτερη διαφοροποίηση έγκειται στο γεγονός ότι, σύμφωνα με το ελληνικό αφήγημα, η τάξη αποκαταστάθηκε άμεσα με τη λήξη των γεγονότων¹¹³.

Η αλήθεια είναι πως σύμφωνα με το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων θυμάτων κατά την διάρκεια των γεγονότων, αλλά και μετά από αυτά, ανεξέλεγκτες ομάδες, κυρίως επίστρατων, επιδόθηκαν σε πογκρόμ κατά αντιφρονούντων πολιτών, σε κακοποιήσεις, δολοφονίες, ταπεινώσεις, εξευτελισμούς, φυλακίσεις, πλιάτσικο και φίμωση του βενιζελικού Τύπου, τόσο στην Αθήνα όσο και στην επαρχία, μολονότι τα γεγονότα του Νοεμβρίου του 1916 έλαβαν χώρα μόνο στην πόλη των Αθηνών¹¹⁴. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρονται σε 3350 αιτήσεις για αποζημίωση, που περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων υποθέσεις

¹⁰⁹ «Αι λεπτομέρειαι των συμπλοκών. Εις το Ρουφ», *Εμπρός*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

¹¹⁰ «Αι χθεσιναί μάχαι περίξ και εντός των Αθηνών. Οι σύμμαχοι επετέθησαν πρώτοι», *Σκριπ*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

¹¹¹ Μουρέλος, ό.π σελ. 98

¹¹² Βεντήρης, ό.π σελ. 264

¹¹³ Μουρέλος, ό.π. σελ. 137

¹¹⁴ Υπουργείο Εξωτερικών: Διπλωματικά Έγγραφα αφορώντα εις την Μικτήν επί των αποζημιώσεων Επιτροπήν. Δεκέμβριος 1916 – Δεκέμβριος 1919, Εν Αθήναις 1919 σελ. 61

λεηλασιών, κακοποιήσεων, απελάσεων, παύσεως επιχειρηματικής δραστηριότητας, καταστροφών ακόμα και δολοφονιών. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει με σαφήνεια τα πολιτικά χαρακτηριστικά της σύγκρουσης των Νοεμβριανών, καθώς δεν ήταν ρήξη μόνο με τις δυνάμεις της Αντάντ, αλλά και εσωτερική ρήξη ανάμεσα στους δύο βασικούς φορείς εξουσίας στην Ελλάδα: τον βασιλιά και τον παραιτηθέντα και έχοντα την λαϊκή εντολή πρώην πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο.

3.3. Το πογκρόμ κατά των Βενιζελικών

Τόσο κατά τη διάρκεια της ένοπλης σύγκρουσης ανάμεσα στις δυνάμεις της Αντάντ από τη μία πλευρά και ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις μαζί με επίστρατους από την άλλη, όσο και μετά την αποχώρηση του συμμαχικού αποβατικού σώματος, εκδηλώθηκαν κρούσματα ανεξέλεγκτης βίας με θύματα γνωστούς φιλοβενιζελικούς, αλλά και ξένους υπηκόους. Η κατηγορία ήταν ότι οι συγκεκριμένοι επρόκειτο να επιχειρήσουν αποσταθεροποίηση του καθεστώτος της κυβέρνησης των Αθηνών. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Σκριπ»: «[...]Η αποκαλυφθείσα προδοτική συνωμοσία των βενιζελικών είχεν εξυφανθεί επί καταχθονίου σχεδίου φιλοτεχνηθέντος εν Θεσσαλονίκη υπό του Βενιζέλου και των συνεργατών του. Σκοπός της συνωμοσίας ήτο εν συγχρονισμό με την αποτυχούσα απόπειραν των Συμμάχων προς κατάληψιν των Αθηνών [...] να δημιουργηθούν αναρχικαί ταραχαί εν Αθήναις, να εκλείψει η ασφάλεια των νώτων του αμυνομένου προ της πόλεως ελληνικού στρατού και προς το εσπέρας όταν τα συμμαχικά πλοία θα εκανονιοβόλουν να ανετρέπετο το καθεστώς.[...]»¹¹⁵.

Η φράση «όποιος σκοτώνει βενιζελικό δεν σκοτώνει άνθρωπο» έδωσε το σύνθημα για ένα άγριο πογκρόμ, θύμα του οποίου υπήρξαν επιφανείς και μη επιφανείς, φιλήσυχοι πολίτες, που εκδιώχθηκαν, βασανίστηκαν ή και θανατώθηκαν μόνο λόγω των πολιτικών τους πεποιθήσεων. Η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» σημείωνε: «[...]Το έργον της εκκαθάρισεως της πρωτευούσης απ' τα μυαρά όργανα του βενιζελισμού αίτινα επυροβόλουν από διάφορα ξενοδοχεία και οικίας κατά των φρουρών της τάξεως και των αμερίμνως διερχομένων πολιτών ήρχισεν χθες από βαθείας πρωίας. Στρατιωτικά αποσπάσματα [...] προέβησαν εις αθρόας συλλήψεις.[...]»¹¹⁶. Φόβος υπήρχε και για ξένους υπηκόους, ειδικά υπαλλήλους των πρεσβειών, μιας και στην πόλη των Αθηνών επικρατούσε αναρχία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του τρίτου γραμματέα της βρετανικής πρεσβείας G. W. Rendel, ο οποίος στην προσπάθειά του να πάει από την πρεσβεία στο σπίτι του στην οδό Λυσικράτους στην Πλάκα βρέθηκε ανάμεσα σε πυρά και σε δεύτερο χρόνο το αυτοκίνητό του ακινητοποιήθηκε από ένα ελληνικό

¹¹⁵ «Η χθεσινή εκδικητήριος ημέρα. Το σχέδιον της συνωμοσίας. Ο σκοπός. Οι αρχηγοί και το αποτέλεσμα», *Σκριπ*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

¹¹⁶ «Το σάρωμα της βενιζελικής σπείρας. Ήρχισεν η εκκαθάρισις», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 3

απόσπασμα υπό τον ανθυπολοχαγό Γκονόπουλο¹¹⁷. Σύμφωνα με όσα κατέθεσε ο Rendel, ο ίδιος υπέστη ενδελεχή έρευνα, παρά το γεγονός ότι είχε καταστήσει σαφές πως ανήκε στο διπλωματικό σώμα και αναγκάστηκε να δώσει το προσωπικό του περίστροφο. Ο δε οδηγός του Marcham κατά τον έλεγχο ληστεύτηκε και ο τρίτος άνθρωπος στο αυτοκίνητο, ο Δασκαλάκης, υπάλληλος του γραφείου πληροφοριών της πρεσβείας, χτυπήθηκε άγρια. Ταυτόχρονα ο Rendel υπήρξε μάρτυρας κακοποίησης πλήθους πολιτών από ομάδες Επιστράτων, γεγονός που μαρτυρά την έναρξη των διώξεων κατά των βενιζελικών, ενώ η πολεμική σύγκρουση ήταν σε εξέλιξη^{118 119} και υποδήλωνε φόβους κλιμάκωσης, όταν οι ξένες δυνάμεις θα αποχωρούσαν. Ήδη από την πρώτη μέρα των επεισοδίων υπήρχαν ισχυρισμοί πως ακροβολισμένοι βενιζελικοί πυροβολούσαν κατά του στρατού και των επιστράτων¹²⁰, ενώ οικίες, γραφεία και καταστήματα βενιζελικών είχαν σημειωθεί με κόκκινη μπογιά. Η εφημερίδα «Εμπρός» με δημοσίευσμά της τόνιζε: «[...]Την 10 ½ νυχτερινήν ώραν τινές εκ των κυρίων υπουργών συνηντήθησαν εις την οικίαν του πρωθυπουργού.[...] Οι κ.κ Υπουργοί ανεκοίνωσαν ότι οι συλλήψεις ενεργούνται διότι επυροβόλησαν δολοφονικώς εκ των οικιών των κατά του στρατού εκ ης των κατά την γενομένην έρευναν ανευρεθέντων όπλων, πυρομαχικών και άλλων εγγράφων αποδεικνύεται ότι επρόκειτο περί οργανωμένου κινήματος των βενιζελικών κατά του καθεστώτος.[...]»¹²¹.

Και πραγματικά, με την αποχώρηση του μικτού συμμαχικού αποβατικού σώματος, επίστρατοι, στρατιώτες, αγανακτισμένοι πολίτες και χωροφύλακες επιδόθηκαν σε ένα ανελέητο κυνήγι βενιζελικών με πυροβολισμούς, επιδρομές κατά των σπιτιών στα οποία έμεναν, διαπομπεύσεις, κακοποιήσεις και φυλακίσεις. Μάλιστα κάποιοι από τους πρωταγωνιστές των επεισοδίων έφεραν χαρακτηριστικά διακριτικά για να ξεχωρίζουν¹²².

¹¹⁷ Μουρέλος, ό.π. σελ. 136

¹¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 107

¹¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 145

¹²⁰ Αλέξανδρος Κοτζιάς, Φοβερά Ντοκουμέντα – Ο Εθνικός Διχασμός – Βενιζέλος και Κωνσταντίνος, Τα Νέα-Εκδόσεις Φυτράκη, Αθήνα 2011, σελ. 99

¹²¹ «Το κίνημα των βενιζελικών κατά του καθεστώτος», *Εμπρός*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

¹²² Χρ. Σ. Χουρμούζιος, *Τα κατά την 18^{ην} και 19^{ην} Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, Εκ των τυπογραφείων της Εσπερίας, 101 Dean street London, 1919, σελ. 172

Τα θύματα αυτών των διώξεων ήταν πολλά^{123 124}. Ανάμεσα στα επώνυμα θύματα ο δήμαρχος Αθηναίων και εθνικός ευεργέτης Εμμανουήλ Μπενάκης¹²⁵, ο βουλευτής Γ. Σταμάτης, ο δημοσιογράφος Νικόλαος Μπουλαχάνης¹²⁶, ιδιοκτήτης και διευθυντής της βενιζελικής εφημερίδας «Αστήρ», ο οποίος παρουσιάστηκε σαν να πλανήθηκε από τον Βενιζέλο¹²⁷. Η εφημερίδα «Σκριπ» φιλοξενώντας δηλώσεις του σχολίαζε: «[...]Χθές υπερβλήθη εις μακράν ανάκρισιν ο εκ των στενών φίλων του Βενιζέλου [...]διευθυντής του “Αστέρος” Μπουχαλάνης. Ο Μπουχαλάνης έμφοβος [...] προσποιείται ήδη ότι μαίνεται κατά του Βενιζέλου.[...]»¹²⁸. Αλλά επώνυμα θύματα υπήρξαν ο ποιητής, λογοτέχνης και διευθυντής του πολιτικού γραφείου του Ελευθερίου Βενιζέλου Ιωάννης Δαμβέργης, ανώτεροι αξιωματούχοι, όπως ο Περικλής Μαζαράκης του υπουργείου Εσωτερικών, ο οποίος αφέθη ελεύθερος, καθώς δεν προέκυψαν ενοχοποιητικά στοιχεία σε βάρος του. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Αθήναι»: «[...]Ο Διευθυντής του Υπουργείου των Εσωτερικών κ. Μαζαράκης αφέθη χθες ελεύθερος καθόσον δεν προέκυψαν κατ’ αυτού στοιχεία προς κράτησιν του.[...]»¹²⁹. Συλλαμβάνονται επίσης οι δημοσιογράφοι Αχιλλέας Κύρου, γιος του εκδότης της εφημερίδας Εστία, Άδωνι Κύρου, και ο Γεώργιος Βεντήρης διευθυντής της εφημερίδας Πατρίς. Για τον μεν Κύρου η εφημερίδα «Αθήναι» έγραψε: «[...]Υπό του ανακριτού κ. Μεϊντάνη επέβλήθη χθες εις μακράν ανάκρισιν ο Διευθυντής της “Εστίας” κ. Κύρου απαγγελθείσης και αυτόν κατηγορίαί επί εσχάτης προδοσίαν.[...]»¹³⁰. Για τον δε Βεντήρη η ίδια εφημερίδα σχολίασε: «[...]Συνελλήφθη επίσης ο Διευθυντής της εφημερίδας “Πατρίς” κ. Γεώργιος Βεντήρης καθ’ ου υπάρχει κατηγορία ότι επυροβόλησεν τας ναυτικές περιπόλους εκ των παραθύρων επί της οδού Δημοκρίτου οικίας του.[...]»¹³¹. Ανάμεσα στους συλληφθέντες ήταν επίσης ο Σπύρος Νικολόπουλος, ιδρυτής της εφημερίδας Έθνος και ο Δημήτριος Λαμπράκης, δημοσιογράφος, μετέπειτα διευθυντής της εφημερίδας Πατρίς με την κατηγορία της συννομωσίας. Σύμφωνα

¹²³ «Ο κατάλογος των συλληφθέντων προδοτών», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 5

¹²⁴ «Ο ακριβής κατάλογος των συλληφθέντων προδοτών», *Σκριπ*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

¹²⁵ «Πώς παρεδόθη ο δήμαρχος Αθηναίων Μπενάκης», *Σκριπ*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

¹²⁶ «Σύλληψις του Μπουχαλάνη», *Σκριπ*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 3

¹²⁷ «Δήλωσις του κ. Μπουχαλάνη», *Αθήναι*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

¹²⁸ «Ο Μπουχαλάνης ανακρινόμενος», *Σκριπ*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

¹²⁹ «Απόλυσις του κ. Μαζαράκη», *Αθήναι*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

¹³⁰ «Προφυλάκισις του κ. Κύρου», *Αθήναι*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

¹³¹ «Σύλληψις του κ. Βεντήρη», *Αθήναι*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

με δημοσίευμα της εφημερίδας «Σκριπ» υπήρχε μεθόδευση και μηχανορραφίες που ως αρχικό στόχο είχαν την εξαπάτηση της κοινής γνώμης. Πιο συγκεκριμένα: «[...]Δημοσιεύομεν σήμερον το εκδοθέν βούλευμα των Εφετών δια την προφυλάκισιν του Υπευθύνου Συντάκτου της “Πατρίδος”. Από την [...] πρότασιν του Εισαγγελέως των Εφετών κ. Σωτηριάδου [...] αποδεικνύεται μετά πόσης στατνικότητος διαεστράφησαν και επλαστογράφησαν οι περί παραδόσεως του Ρούπελ σχετικά διαταγαί του Υπουργείου των Στρατιωτικών[...] Φρίττει τις αναγιγνώσκων πως η εφημερίς αυτή εμηχανορράφη κατά της Ελλάδος και με πόσον κυνισμόν και θράσος εξηπάτα την κοινήν γνώμην.[...]»¹³². Απώτερος σκοπός ήταν η ένοπλη εξέγερση προς όφελος των Φιλελευθέρων¹³³.

Επιπλέον, συνελήφθη ο στρατηγός Κόρακας¹³⁴, ο οποίος τηρούσε αλληλογραφία με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, με την κατηγορία ότι υποκινούσε πραξικόπημα. Η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» έγραψε για τη σύλληψή του: «[...]Περίπολος διερχομένην κάτωθεν του επί της οδού Πανεπιστημίου ξενοδοχείου “Μάζεστικ” εδέχθη υπό τινός παραθύρου πλείστους πυροβολισμούς. [...]Ο δολοφονικώς πυροβολήσας κατά των Ελλήνων στρατιωτικών ήτο ο περίφημος εν αποστρατεία υποστράτηγος Κόρακας. Ο έντιμος στρατηγός συνελήφθη εντός του δωματίου του. [...] Η εμφάνισις του στρατηγού εις την θύραν του ξενοδοχείου εν μέσω των ναυτών διήγειραν αληθινήν θύελλαν εις το συγκεντρωθέν εν τω μεταξύ εκεί πλήθος.[...]Η περίπολος παρέδωκε τον Κόρακα εις καταφθάσαντα επί τόπου αξιωματικούς οίτινες θεάσαντα αυτόν εφ’ αμάξης τον ωδήγησαν εις το Φρουραρχείο. [...]»¹³⁵. Αξιοσημείωτο είναι να αναφερθούν και οι διώξεις εναντίον του γνωστού δημοτικιστή δασκάλου Δημήτρη Γληνού, στον οποίο μάλιστα επιδικάστηκε και αποζημίωση 6.750 δραχμών για την φυλάκισή του από την μεικτή επιτροπή αποζημιώσεων θυμάτων των Νοεμβριανών καθώς και κατά της κόρης του γνωστού για τα φιλοβενιζελικά του αισθήματα δημάρχου Πειραιώς, Αναστάσιου Παναγιωτόπουλου. Επιπλέον, επιδρομή δέχθηκε και η οικία του ίδιου του Ελευθερίου Βενιζέλου στην οδό Πανεπιστημίου, ενώ τέλος ειδική μνεία έγινε για την σύλληψη του «περιβόητου», κατά τα δημοσιεύματα Βρατσάνου, αλλά και

¹³² «Η Εσχάτη προδοσία. Πώς η Πατρίς εμηχανορράφη την κατά της Ελλάδος επίθεσιν», *Σκριπ*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 3

¹³³ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Η Ελλάδα στις συμπληγάδες των υπερδυνάμεων της εποχής*, Ελευθεροτυπία, Ε Ιστορικά, Εκδόσεις Τεγόπουλος, Αθήνα Νοέμβριος 2009, σελ. 68

¹³⁴ «Το σάρωμα της βενιζελικής σπείρας. Σύλληψις του υποστράτηγου Κόρακα», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

¹³⁵ «Αυτογράφως η επιστολή», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 26 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

του πρώην διευθυντή της Αστυνομίας, Ζυμβρακάκη. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας «Νέα Ημέρα Τεργέστης» : «[...]Μεταξύ των χθες συλληφθέντων συγκαταλέγεται ο περίφημος αρχηγός των Ελλήνων πρακτόρων της Αγγλογαλλικής αστυνομίας Σπύρος Βρατσάνος.[...]Εις γνώσιν του Φρουραρχείου περιήλθε χθες το απόγευμα ότι ο τέως Διευθυντής της Αστυνομίας Συνταγματάρχης της Χωροφυλακής Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης εκρύπτετο επί της οδού Αδριανού οικίαν της χήρας Λέκκα. [...] (Ο Ζυμβρακάκης) παρεδόθη αμέσως άνευ ουδεμίας αντιστάσεως.[...]»¹³⁶.

Συνελήφθησαν όμως και πολλοί απλοί άνθρωποι, για τους οποίους η ανωνυμία, αλλά και η λογοκρισία στην οποία είχε υποβληθεί ο βενιζελικός Τύπος, μιας και έπαψαν να λειτουργούν φιλοβενιζελικές εφημερίδες, δεν επέτρεψαν να αποτυπωθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια το εύρος της σκληρότητας εκείνων των ημερών. Πολλοί απλοί άνθρωποι, πρόσφυγες κυρίως, σύμφωνα με την έκθεση της επιτροπής που συστήθηκε για την αποζημίωση των πληγέντων στις 14/12/1918, δεν καταγράφηκαν, αφού δεν υπήρξαν οικογένειες να τους αναζητήσουν. Προς επιβεβαίωση της παραπάνω θέσης, έχει καταγραφεί η λειτουργία των λεγόμενων «Μικρών Φρουραρχείων» που σε κάποιες περιπτώσεις ήταν τα γραφεία των Επίστρατων, στα οποία αναφέρονται ακόμα και εκτελέσεις με την κατηγορία της κατασκοπίας¹³⁷. Τις μέρες εκείνες, σύμφωνα πάντα με την επιτροπή για την αποζημίωση των πληγέντων, ερευνήθηκαν 35 περιπτώσεις δολοφονιών, 922 περιπτώσεις εγκαθιέρξεως με κακοποίηση, 503 λεηλασίες, 418 προκλήσεις βαρύτατων βλαβών, 66 περιπτώσεις πρόκλησης ζημιών σε ακίνητα, 395 εμπορικοί αποκλεισμοί, 31 παύσεις εφημερίδων και 980 απελάσεις¹³⁸. Σε πολλές από αυτές τις περιπτώσεις δόθηκαν αποζημιώσεις στους πληγέντες, γεγονός που επιβεβαιώνει την ύπαρξη αυτών των φαινομένων. Απότοκο του πογκρόμ που εκτυλίχθηκε εκείνες τις μέρες με θύματα βενιζελικούς, πρόσφυγες, αλλά και υπηκόους ξένων χωρών είναι η εμφάνιση των λεγόμενων δηλώσεων μετάνοιας. Μεταξύ άλλων οι δηλώσεις μετάνοιας προέβλεπαν ότι: «[...] Δια τούτης

¹³⁶ «Αι χθεσινάι συλλήψεις οργάνων της βενιζελικής σπείρας. Άλλαι συλλήψεις», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

¹³⁷ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Η Ελλάδα στις συμπληγάδες των υπερδυνάμεων της εποχής*, Ελευθεροτυπία, Ε Ιστορικά, Εκδόσεις Τεγόπουλος, Αθήνα, Νοέμβριος 2009, σελ. 68

¹³⁸ Υπουργείο Εξωτερικών: Διπλωματικά Έγγραφα αφορώντα εις την Μικτήν επί των αποζημιώσεων Επιτροπήν. Δεκέμβριος 1916 – Δεκέμβριος 1919, Εν Αθήναις 1919, σελ. 61

αποκηρύττομεν τον προδότη Βενιζέλον[...] Δηλούμεν οι κάτωθι υπογεγραμμένοι ότι τασσόμεθα με την γνώμην ημών και ότι είμεθα βασιλικοί, βασιλικότατοι¹³⁹».

Η 19^η Νοεμβρίου κυρίως, αλλά και οι επόμενες ημέρες χαρακτηρίζονται από ακραία φαινόμενα βίας με την ανοχή της επίσημης Πολιτείας, που δεν προστάτευσε όπως θα έπρεπε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως πολιτικών φρονημάτων. Η ακρίβεια στην καταγραφή των γεγονότων είναι εξαιρετικά δύσκολη, εφόσον οι φιλοβενιζελικές εφημερίδες έπαψαν να λειτουργούν. Αυτή η φίμωση του Τύπου, σε συνδυασμό με τον φόβο που επικρατούσε εκείνες τις ημέρες στην πόλη των Αθηνών, αλλά και το γεγονός ότι πολλές περιπτώσεις που αφορούσαν πρόσφυγες χάθηκαν μαζί με αυτούς, δημιούργησαν ένα περιβάλλον, σύμφωνα με το οποίο οι φίλα προσκείμενες στον Κωνσταντίνο δυνάμεις έσωσαν την Ελλάδα από βενιζελικό πραξικόπημα. Μάλιστα σύμφωνα με την εφημερίδα «Σκριπ» ο Βενιζέλος είχε ήδη επιβιβαστεί σε ατμόπλοιο εν αναμονή των θετικών νέων αναφορικά με τις συγκρούσεις που ελάμβαναν χώρα στην Αθήνα. «[...]Ο Βενιζέλος είχε ήδη ετοιμασθή αναμένων να τω αναγγελθή η επιτυχία της χθεςινής προσπαθείας προς κατάληψιν των Αθηνών όπως έλθη ενταύθα. Χαρακτηριστική ήτο ευρύτατα κυκλοφορήσαντα η διάδοσις καθ' ην ο Βενιζέλος είχε επιβιβασθή ατμοπλοίου.[...]»¹⁴⁰.

Από την άλλη, σύμφωνα με έναν αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων, τον Κύπριο δημοσιογράφο Χρ. Χουρμούζιο, όλα αυτά τα γεγονότα βασίστηκαν σε σκευωρίες, καθώς προβλήθηκαν όχι ως δράση, αλλά ως αντίδραση προς τις πράξεις των βενιζελικών. Με βάση τα όσα καταγράφει ο συγκεκριμένος δημοσιογράφος, είχε δοθεί διαβεβαίωση από τον βασιλιά πως, αν δεν υπήρχε πρόκληση, δεν επρόκειτο να συμβεί τίποτα. Με βάση τις συνθήκες και την θέση στην οποία βρίσκονταν οι βενιζελικοί εκείνες τις ημέρες, πάντα σύμφωνα με τον Χουρμούζιο, πολύ δύσκολα θα ήταν σε θέση να επιχειρήσουν κάτι αποσταθεροποιητικό¹⁴¹.

Τις μέρες που ακολούθησαν, συνεχίστηκαν τα δυσάρεστα γεγονότα. Στις 21 Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκαν πολλές φυλακίσεις στασιαστών. Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες μεταφέρονταν στις φυλακές ήταν άκρως εξευτελιστικές για τους συλληφθέντες. Η εφημερίδα «Σκριπ» κατέγραφε: «[...]Η πομπή διά της οδού

¹³⁹ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*. ό.π. σελ. 100-101

¹⁴⁰ «Ο Βενιζέλος εσκόπει να έλθει εις τας Αθήνας. Ποια σχέδια εματαιώθησαν χθες», *Σκριπ*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

¹⁴¹ Χουρμούζιος, ό.π. σελ. 174

Σταδίου, Οφθαλμιατρείου, Σίνα εισέρχεται εις την οδόν Ιπποκράτους ακολουθούμενη πάντα από τας χιλιάδας του λαού.[...]Αι γυναίκες ρίπτουν λίθους κατά των στασιαστών και πτύουν αυτούς. Άλλες τους μουντζώνουν. Αληθινόν παδαιμόνιον. Πρό της εισόδου των φυλακών ο Διευθυντής του “Αστέρος” Μπουχαλάνης κατέπεσεν αναίσθητος. Το πλήθος όρμησεν εναντίον του, ήρχισε να τον καταπατή, μόλις δε κατόπιν απεγνωσμένης προσπάθειας των ναυτών της περιπόλου κατωρθώθη η μεταφορά του εντός των φυλακών.[...]»¹⁴². Στη συνέχεια ακολούθησε ένας κύκλος εκτοπίσεων και απολύσεων δημοσίων υπαλλήλων και αξιωματούχων, ενώ έγινε και νύξη για την ανάγκη κατάργησης της μονιμότητας των υπαλλήλων. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Σκριπ»: «[...]Είναι κοινή βοή σήμερον η απόλυσις πάντων των υπαλλήλων περί των οποίων και υπόνοιαι μόνον υπάρχουσι ότι συμπράττουν μετά των στασιαστών. Η σωτηρία του Κράτους είνε σήμερον ο υπέρτατος νόμος. Και απέναντι αυτού πρέπει να καταλυθώσι άπαντες οι νόμοι οι αποτελούντες πρόσκομμα δια την σωτηρίαν του Κράτους.[...]»¹⁴³.

¹⁴² «Η μεταφορά των προδοτών εις τας φυλακάς. Ο λαός αποδοκιμάζει», *Σκριπ*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1-2

¹⁴³ «Ανάγκη καταργήσεως του νόμου περί μονιμότητας των υπαλλήλων», *Σκριπ*, Αθήνα 29 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

3.4. Διώξεις κατά των Βενιζελικών εκτός Αθηνών

Έκτροπα και διώξεις όμως κατά των βενιζελικών έγιναν και σε άλλες πόλεις της Παλιάς Ελλάδας, παρά μάλιστα τις αντίθετες δηλώσεις του πρωθυπουργού Λάμπρου¹⁴⁴. Σύμφωνα με όσα καταδεικνύονταν από τον Τύπο, στο πεδίο μάχης των Αθηνών, υπήρξαν ένοπλες συγκρούσεις με το συμμαχικό στρατιωτικό άγημα και με βενιζελικούς που έκαναν χρήση όπλων. Προκύπτει ευλόγα η απορία πώς αυτό μπορεί να συνέβη, μιας και οι επαρχιακές πόλεις, στις οποίες έγιναν έκτροπα, ήταν μακριά από την καρδιά των γεγονότων. Η ταχύτητα και η ακρίβεια στην ενημέρωση ήταν αμφιλεγόμενες, ενώ οι ομάδες των Επιστράτων, που και εδώ διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο, σύμφωνα με την δομή τους, φαίνονταν να μην αποτελούν μια ενιαία πανελλαδική οργάνωση, αλλά να είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους. Με την εξαίρεση του Συνδέσμου του Πειραιά, που ήταν ενιαίος, όλοι οι άλλοι, ακόμα και ο μεγαλύτερος, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων των Αθηνών, καίτοι είχε ομοσπονδιακό χαρακτήρα, ήταν ανεξάρτητοι¹⁴⁵.

Έτσι, μέσα από αυτό το πρίσμα, σημειώθηκαν αυθαιρεσίες και εκτός Αθηνών. Μάλιστα υπήρχαν φωνές που υποστήριζαν πως αυτή η γενικευμένη αντίδραση καθιστούσε την Ελλάδα «ενωμένη και αδιαίρετη». Ο χαιρετισμός που απηύθυνε ο Σύνδεσμος των Αθηνών προς την επαρχία εξυπηρετούσε προς αυτή την κατεύθυνση. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας «Νέα Ημέρα Τεργέστης»: «[...]Η επανάστασις των επαρχιών ήτις εξερράγη όπως παρουσιάση ηνωμένην και αδιαίρετον την Ελλάδαν, ύψωσε την σιδηράν και τιμωρόν χείρα της κατά παντός στασιαστού και προδότου και το έδαφος των επαρχιών εκκαθαρίσθη από τα καθάρματα του βενιζελισμού.[...]Η έκρηξις του λαού των επαρχιών εναντίον του προδότου δίδει το μέτρον των φρονημάτων και των αισθημάτων του ελληνικού λαού.[...]»¹⁴⁶. Ειδικά με την αποχώρηση των ανδρών των δυνάμεων της Αντάντ, παρατηρήθηκαν φαινόμενα παρόμοια με αυτά των Αθηνών, όπως κακοποιήσεις, φυλακίσεις, εκτοπίσεις, ακόμα και θάνατοι. Με βάση την επιτροπή αποζημίωσης, η Ευαγγελία Καζανά, μητέρα του ανήλικου Παναγιώτη Καζανά, αποζημιώθηκε, όταν

¹⁴⁴ «Πλήρης ησυχία εις τας επαρχίας», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 5

¹⁴⁵ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*. ό.π. σελ. 59-60

¹⁴⁶ «Χαιρετισμός των Αθηνών προς τας επαρχίας», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 24 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

αδέσποτη σφαίρα προκάλεσε τον θάνατο του γιού της¹⁴⁷. Η επίσημη ελληνική κυβέρνηση δια μέσου του στρατιωτικού διοικητή της Αθηνών, στρατηγού Καλλάρη, είχε απευθυνθεί πριν από τα γεγονότα στον ναύαρχο Dartige du Fournet με επιστολή, σύμφωνα με την οποία ζητούσε τη λήψη μέτρων για τον έλεγχο και τη σύλληψη προβοκατόρων βενιζελικών υποκινητών, αναζητώντας άλλοι για όσα επρόκειτο να ακολουθήσουν και προκαλώντας την έντονη αντίδραση του ναυάρχου Fournet¹⁴⁸.

Παρόμοια γεγονότα σημειώθηκαν και στις περιοχές εκτός αστικού ιστού και εντός της Αττικής, όπως στην Ελευσίνα, στην Μαγούλα, στον Ασπρόπυργο, στα Μέγαρα. Η εφημερίδα «Εμπρός» έγραψε για τα γεγονότα στα Μέγαρα: «[...]αναφέρω ότι διαδηλωταί επήνεγκον σοβαράς καταστροφάς εις καταστήματα υπερδέκα Βενιζελικών προληφθεισών τη επεμβάσει μας μειζόνων εγκληματικών πράξεων, εμπρησμών κλπ. Οι διαδηλωταί διελύθησαν περί την 2αν πρωινήν. Σήμερον επληροφορήθην εξωδίκως, εξ ασφαλούς πηγής, ότι έχει αποφασισθή απέλασις δημοσίων τινών υπαλλήλων [...] ως και εμπρησμός οικιών βενιζελικών τινών.[...]»¹⁴⁹. Οι ενέργειες στις οποίες επιδίδονταν οι Επίστρατοι ήταν κυρίως οι κλοπές, οι απειλές, οι ξυλοδαρμοί, οι εκτοπίσεις, οι συλλήψεις, οι φυλακίσεις και οι κακοποιήσεις. Τέτοιες πράξεις αναφέρονται σε πλήθος επαρχιακών πόλεων όπως Λειβαδιά, Αράχωβα, Ιτέα, Άμφισσα, Αταλάντη, Λαμία, Πύλο¹⁵⁰, Στυλίδα, Αγρίνιο, Μεσολόγγι, Θήβα. Παράλληλα, εκφραζόταν με θερμή το αίτημα για αποχώρηση των βενιζελικών από οποιαδήποτε δημόσια θέση. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Εμπρός»: «[...]Ογκώδη συλλαλητήρια ετελέσθησαν εν Βόλω, Λαμία, Πύργω και αλλαχού διαδηλούντα την χαράν του λαού δια την βενιζελικών εκκαθάρισιν. Ζητούν την αποπομπή όλων των βενιζελικών υπαλλήλων.[...]»¹⁵¹.

Πραγματικά, στην Στερεά Ελλάδα οι Επίστρατοι λειτούργησαν σαν ένα ισχυρό κράτος εν κράτει. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του δικηγόρου και δημοτικού συμβούλου Χαλκίδος, Βασιλείου Αντωνίου, ο οποίος ουσιαστικά παύθηκε των καθηκόντων του και απεπέμφθη από σύμβουλος μετά από εισήγηση

¹⁴⁷ Μουρέλος, ό.π. 240

¹⁴⁸ Στο ίδιο. σελ. 241

¹⁴⁹ «Αι ταραχώδεις σκηναί των Μεγάρων. Βλάβαι εις βενιζελικά καταστήματα. Οι βενιζελικοί πυροβολούντες εξ ενέδρας», *Εμπρός*, Αθήνα 25 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

¹⁵⁰ «Η εντύπωσις του λαού των επαρχιών εκ των προχθεσινών γεγονότων. Εις της Πύλον», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 23 Νοεμβρίου 1916, σελ. 6

¹⁵¹ «Συλλαλητήρια εις τας επαρχίας», *Εμπρός*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου, σελ. 4

του Προέδρου του Πανευβοϊκού Συνδέσμου Εφένδρων, Χρήστου Κεχαγιά, παρά το γεγονός μάλιστα πως είχε εξαναγκασθεί ακόμα και στην εξευτελιστική υπογραφή δήλωσης μετάνοιας¹⁵². Επιπλέον, αξιοσημείωτη είναι και η επιδρομή στην φιλοβενιζελική εφημερίδα «Φιλελεύθερος της Εύβοιας» με κλοπή του αρχειακού υλικού της εφημερίδας¹⁵³. Παρόμοιες πρακτικές είχαν εμφανιστεί και στην περίπτωση των γεγονότων των Αθηνών με αιτήσεις για δήλωση μετάνοιας από σημαντικά και αναγνωρίσιμα πρόσωπα, με πιο σημαντικό τον δήμαρχο Αθηναίων, Εμμανουήλ Μπενάκη, αλλά και με τις καταστροφές που προκλήθηκαν στα γραφεία των βενιζελικών εφημερίδων, καθιστώντας τες ουσιαστικά ανενεργές και εξασφαλίζοντας τον έλεγχο του Τύπου και κατ' επέκταση το μονοπώλιο στην ενημέρωση της κοινής γνώμης. Τα θλιβερά γεγονότα δεν έλειψαν και σε άλλες πόλεις της Παλιάς Ελλάδας.

Στην Πελοπόννησο, ισχυρό προπύργιο του Κωνσταντινισμού μεγάλος αριθμός πολιτών και επιστράτων ανταποκρίθηκε στο άτυπο κάλεσμα για συσπείρωση πλησίον του βασιλιά και των θέσεων του. Ταυτόχρονα και εδώ δεν έλειψε το αίτημα για απομάκρυνση των βενιζελικών κρατικών υπαλλήλων. Η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» τόνισε: «[...]Απόψε η πόλις εξηγέρθη κατά των βενιζελικών υπαλλήλων. [...]Ο λαός ζητεί την απομάκρυνσιν των μέχρι της πρωίας της Τρίτης.[...]»¹⁵⁴. Εκδηλώσεις λατρείας υπήρξαν σε πολλά μέρη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε η Μάνη, που αποτελούσε και συνέχισε να αποτελεί μέχρι και το δημοψήφισμα του 1974 για το ζήτημα του πολιτεύματος στη χώρα μας περιοχή με έντονα φιλοβασιλικά αισθήματα. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας «Εμπρός»: «[...]Ο λακωνικός λαός εκφράζων λατρείαν και αφοσίωσιν προς τον ένδοξον βασιλέα απαιτεί τιμωρίαν απήνη της σπείρας των τυχοδιωκτών και προδοτών της Πατρίδος.[...]»¹⁵⁵. Ανάλογες κινήσεις παρατηρήθηκαν και σε άλλες πόλεις και εν συνεχεία καταγράφηκαν πολλές παραβατικές πράξεις με θύματα βενιζελικούς πολίτες όπως κακοποιήσεις, φυλακίσεις, λεηλασίες και απελάσεις. Πάτρα, Τρίπολη, Αμαλιάδα, Κόρινθος, Καλαμάτα ήταν τα βασικά θέρετρα των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των Επιστράτων. Χαρακτηριστική εδώ είναι η

¹⁵² Μουρέλος, ό.π. σελ. 250

¹⁵³ Στο ίδιο, σελ 252

¹⁵⁴ «Ολόκληρη η Πελοπόννησος ζητεί να απομακρυνθούν οι βενιζελικοί υπάλληλοι», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ 4

¹⁵⁵ «Η εξέγερσις εις την Μάνην», *Εμπρός*, Αθήνα 23 Νοεμβρίου, σελ 4

περίπτωση του Σωτήριου Γεωργίου, ο οποίος ήταν καταστηματάρχης και για την επιλογή του να αφαιρέσει από την επιχείρησή του μια αφίσα που καλούσε τους πολίτες του Άργους να ρίξουν τον λίθο του Αναθέματος κατά του προδότη Βενιζέλου, ξυλοκοπήθηκε, και προφυλακίσθηκε με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Όσον αφορά στον Τύπο και εδώ υπήρξε απαγόρευση κυκλοφορίας φιλοβενιζελικής εφημερίδας και πιο συγκεκριμένα της εφημερίδας «Ηλεία», που εκδιδόταν στον Πύργο¹⁵⁶.

Στην Θεσσαλία¹⁵⁷ επικράτησε παρόμοια κατάσταση. Στον Βόλο, σύμφωνα με τα αρχεία της επιτροπής αποζημιώσεων, σημειώθηκαν τέσσερις απώλειες ανθρώπινων ζωών. Δύο από αυτούς ήταν Γάλλοι στρατιώτες, ενώ όλα τα περιστατικά στερούνταν καθαρών στοιχείων, όσον αφορά στις συνθήκες που επικρατούσαν, ενδεικτικό της λογοκρισίας και της τρομοκρατίας που επικρατούσε¹⁵⁸. Επιπλέον, με μια πολύ έντονα συμβολική κίνηση, η οδός Βενιζέλου μετονομάστηκε σε 18^{ης} Νοεμβρίου με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου. Η εφημερίδα «Εμπρός» έγραψε για την πρωτοβουλία αυτή: «[...]Συνελθών απόψε εκτάκτως το Δημοτικόν Συμβούλιον Βόλου απεδέχθη τα αιτήματα του χθεσινού συλλαλητηρίου μετονομάσαν την οδόν Βενιζέλου εις οδόν 18^{ης} Νοεμβρίου και την οδό Κουντουριώτου εις οδόν Επιστράτων.[...]»¹⁵⁹. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ένα περιστατικό που έλαβε χώρα στη πόλη της Λάρισας, όπου ο Επικεφαλής του Συνδέσμου των Επιστράτων της πόλης, Αθανάσιος Χατζηκρανιώτης, έχοντας καταργήσει κάθε έννοια δικαίου, είχε συστήσει «επιστρατικό δικαστήριο» και, με βάση την απόφαση που είχε εκδώσει ένας γνωστός δικηγόρος της πόλης, ο Νικόλαος Μαγειριάς, θα έπρεπε να αποκηρύξει τον Βενιζέλο δημόσια, μέσα από τις στήλες της εφημερίδας «Πρόοδος» και να θέσει εαυτόν σε κατ' οίκον περιορισμό. Στο αίτημα του Μαγειριά να του επιδοθεί η απόφαση γραπτώς του συστήθηκε να υπακούσει, αφού σε διαφορετική περίπτωση δεν θα μπορούσε κανείς να του εγγυηθεί τίποτα. Η ευθεία αυτή απειλή ήταν αποτέλεσμα της κατάλυσης της διάκρισης των τριών εξουσιών (νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής) και της συγκέντρωσης όλης της δύναμης στον συγκεκριμένο Σύνδεσμο Επιστράτων, ενώ

¹⁵⁶ Μουρέλος, ό.π. σελ. 265

¹⁵⁷ «Η εντύπωση του λαού των επαρχιών εκ των προχθεσινών γεγονότων. Εις τον Βόλον», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 23 Νοεμβρίου 1916, σελ. 7

¹⁵⁸ Μουρέλος, ό.π. σελ. 270

¹⁵⁹ «Η εξέγερσις εις Βόλον», *Εμπρός*, Αθήνα 23 Νοεμβρίου, σελ 4

από μια άλλη οπτική θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει την προηγούμενη απειλή ως κατάθεση αληθείας, όσον αφορά στο γεγονός πως, αφού δεν υπήρχαν μηχανισμοί ελέγχου, η κατάσταση μπορούσε ανά πάσα στιγμή να εκτροχιαστεί και να τεθεί εκτός ελέγχου¹⁶⁰. Γεγονότα σημειώθηκαν και σε άλλες πόλεις της Θεσσαλίας, όπως το Βελεστίνο, τα Φάρσαλα και τα Τρίκαλα. Μάλιστα στα Τρίκαλα πολιορκήθηκε η οικία του Γάλλου υπολοχαγού Lapierre κατά την πρώτη μάλιστα μέρα των γεγονότων (1/12/1916 με το νέο ημερολόγιο), ενώ την επόμενη εκδόθηκε διαταγή από τον Roquefeuil προς τους αποσπασμένους Γάλλους στα Τρίκαλα να εγκαταλείψουν την πόλη. Κατά την αναχώρηση των Γάλλων και ενώ τα γεγονότα είχαν λήξει όσον αφορά στην «μάχη των Αθηνών», οι ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις προέβησαν ακόμα και στη σύλληψη και φυλάκιση του Γάλλου στρατιώτη Lucien Blanc, ο οποίος, αφού αποπλίστηκε, ανακρίθηκε για πιθανή συμμετοχή στις γαλλικές μυστικές υπηρεσίες και εν συνεχεία φυλακίστηκε. Ο εν λόγω στρατιώτης μετά από παρέμβαση της γαλλικής πρεσβείας αφέθη ελεύθερος, αλλά δεν επέλεξε να αποχωρήσει αμέσως από την φυλακή από φόβο για τη ζωή του, ενδεικτικό της χαοτικής κατάστασης και αναρχίας που επικρατούσε στην πόλη της Λάρισας, όπου και εκρατείτο¹⁶¹.

Τέλος, στην Ήπειρο σημειώθηκαν ανάλογα περιστατικά με άλλα μέρη της Ελλάδας, αρχικά με μεγάλη κινητοποίηση επιστράτων και εν συνεχεία με κακοποιήσεις, συλλήψεις, κλοπές και εκτοπίσεις, με την φρουρά, την χωροφυλακή και τους Επίστρατους να ασκούν από κοινού την εξουσία. Η εφημερίδα «Εμπρός» με άρθρο της σημείωσε πώς: «[...]Πρωτοβουλία των Επιστράτων πρωτοφανής ογκώδης διαδήλωσις έλαβεν χώρα. Χιλιάδες λαού και Επιστράτων παρήλασαν εις τας κεντρικωτέρας οδούς.[...] Ουδείς των βενιζελικών αντέστη αποφευχθείσης της συρράξεως μετ' Επιστράτων.[...]»¹⁶². Η εφημερίδα υπεραμυνόμενη αυτών των πρωτοβουλιών με άρθρο της 2 ημέρες αργότερα στις 23/11 τόνιζε όσον αφορά στην τήρηση της τάξης πως: «[...]Υπείκοντες εις την φωνήν της πατρίδος προσέρχονται αθρόοι οι απολυθέντες επίστρατοι. Χθες περί τους εκατό [...] διήλθον τας οδούς της

¹⁶⁰ Μουρέλος, ό.π. σελ. 266-267

¹⁶¹ Στο ίδιο. σελ. 273-274

¹⁶² «Συναγερμός εις τα Ιωάννινα», *Εμπρός*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

πόλης.[...] Το πλήθος διελύθη εν ησυχία. [...] Θα απαγγελθή κατηγορία μόνον καθ' ων υπάρχουν αποδείξεις ενοχής διαταράξεως της δημοσίας τάξεως.[...]»¹⁶³.

Γεγονός είναι πως στους συλληφθέντες, όπως και στην πλειοψηφία των περιπτώσεων που συνελήφθησαν και σε άλλες πόλεις της Παλιάς Ελλάδας, απαγγέλλονταν κυρίως κατηγορίες για έσχατη προδοσία, με σκοπό την ανατροπή του βασιλέως ή για εξύβριση του βασιλέως, οι οποίες τους καθιστούσαν προφυλακιστέους. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως στην πόλη των Ιωαννίνων λειτούργησε υπό τον Γάλλο πρόξενο Dussap δίκτυο διαφυγής για όσους επιθυμούσαν να προσχωρήσουν στις τάξεις των Βενιζελικών. Έτσι, αρκετοί αξιωματικοί και στρατιώτες διέφυγαν στη Θεσσαλονίκη και ενώθηκαν με το κίνημα της Εθνικής Αμύνης¹⁶⁴.

Σε όλες τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν μπορεί εύκολα κάποιος να διακρίνει ομοιότητες. Φαίνεται λοιπόν πως υπήρχε μια κεντρική οργάνωση και καθοδήγηση, προκειμένου να οργανωθούν, να εξοπλιστούν και να προβούν σε μια τόσο ευρείας κλίμακας επιχείρηση με στρατιωτικά και παραστρατιωτικά χαρακτηριστικά. Ο ιθύνων νους πίσω από όλα αυτά φαίνεται να είναι ο Ιωάννης Μεταξάς. Μολονότι δεν βρισκόταν σε επιτελική θέση, αλλά είχε τοποθετηθεί διοικητής στην σχολή Λοχαγών, ο Ιωάννης Μεταξάς φαίνεται ότι διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα γεγονότα των Νοεμβριανών¹⁶⁵. Η θέση αυτή ενισχύεται από την εξαιρετική σχέση που είχε ο Ιωάννης Μεταξάς με τον βασιλιά Κωνσταντίνο και την επιρροή που του ασκούσε ως σύμβουλος, καθώς και από το ότι ήταν οπαδός της ένοπλης αντίστασης. Αξιοσημείωτο είναι ακόμα το γεγονός ότι πριν τα γεγονότα της 18^{ης} Νοεμβρίου είχε μεταβεί στα ανάκτορα και η εκεί μετάβασή του ίσως να οδήγησε το γεγονός να εξελιχθούν όπως τελικά εξελίχθηκαν¹⁶⁶.

Μολονότι ξεκάθαρες αποδείξεις δεν υπάρχουν, χρήσιμο είναι να σημειωθεί πως στην δίκη του «Γενικού Επιτελείου», στις 7/11/1919 που αφορούσε στην παράδοση της ανατολικής Μακεδονίας στην Γερμανία και την Βουλγαρία, ο Μεταξάς κρίθηκε ερήμην ένοχος, όπως και για το γεγονός ότι σε δεύτερο χρόνο εξόπλισε τους

¹⁶³ «Οι εθελονταί εις τα Ιωάννινα», *Εμπρός*, Αθήνα 23 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

¹⁶⁴ Μουρέλος, ό.π., σελ. 277

¹⁶⁵ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, επιμέλεια Χρ. Χρηστίδη, Τόμος Δεύτερος, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ελλάδα, χ.χ, σελ. 441

¹⁶⁶ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*. ό.π. σελ 37

Επίστρατους, με αποτέλεσμα να του επιβληθεί η θανατική ποινή, που δεν εκτελέστηκε, μιας και ήταν εξόριστος στην Σαρδηνία. Υπάρχει ακόμα και μια μορφή παραδοχής από τον ίδιο για την παρέμβασή του στα γεγονότα των Νοεμβριανών, όταν αναφέρει πως ο ίδιος θεωρεί τιμή του την κατηγορία από τον Βενιζέλο πως υπήρξε ο οργανωτής της κίνησης των Επιστράτων¹⁶⁷.

¹⁶⁷ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*. ό.π. σελ. 35

ΜΕΡΟΣ Γ΄

4. Μετά τα Νοεμβριανά

4.1. Τα αποτελέσματα των «Νοεμβριανών» και των εκτροπών που το ακολούθησαν

Τα γεγονότα που σημειώθηκαν τον Νοέμβριο του 1916 είχαν εξαιρετικά αρνητικές συνέπειες τόσο στην εξωτερική εικόνα της χώρας, όσο και στο εσωτερικό της. Η αποτύπωση των αποτελεσμάτων στο εσωτερικό της χώρας με απόλυτη ακρίβεια είναι πολύ δύσκολη. Αρχικά, η «διάθλαση», που προκαλείται λόγω της οπτικής και των πεποιθήσεων των πρωταγωνιστών, διαφοροποιεί την προσέγγιση. Αυτό όμως είναι κάτι που συμβαίνει στο σύνολο των περιπτώσεων, που αναλύεται ένα ιστορικό γεγονός. Στην προκειμένη περίπτωση, η λογοκρισία που επεβλήθη στον φιλοβενιζελικό Τύπο στερεί από έναν μελετητή την δυνατότητα να αντιπαραβάλλει τις διαφορετικές οπτικές και προσεγγίσεις και με αυτό τον τρόπο να «φωτίσει» καλύτερα το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός. Έτσι, βασικές πηγές για τα αποτελέσματα των Νοεμβριανών αποτελούν οι φιλοβασιλικές εφημερίδες, η καταγραφή του Γεώργιου Βεντήρη ως αυτόπτη μάρτυρα και μελετητή του Βενιζέλου, η έκθεση της Επιτροπής αποζημιώσεων (ν. 942/11-10-1917)¹⁶⁸, που συστήθηκε για την οικονομική αποζημίωση των πληγέντων των Νοεμβριανών και το ημερολόγιο της Πηνελόπης Δέλτα, η οποία ως κόρη του Εμμανουήλ Μπενάκη, Δημάρχου Αθηναίων, καταπιάστηκε με τη σχολαστική καταγραφή όσων υπέπεσαν στην αντίληψή της.

4.1.1. Νεκροί και τραυματίες

Οι δραματικές συνέπειες των Νοεμβριανών είναι προφανείς. Η δραματικότερη όμως όλων αφορά τις ανθρώπινες απώλειες είτε με άμεσο είτε με έμμεσο τρόπο. Έτσι υπήρχαν περιπτώσεις ανθρώπων που έχασαν τη ζωή τους κατά την διάρκεια των ένοπλων συγκρούσεων τόσο από την μεριά των Ελλήνων, όσο και από την μεριά των συμμάχων της Αντάντ. Επικεντρώνοντας στην 18^η Νοεμβρίου η εφημερίδα «Σκριπ» αναφέρει: «[...]Κατ' εξηκριβωμένας πληροφορίας αι Ελληνικαί απώλειαι

¹⁶⁸ Υπουργείο Εξωτερικών, ό.π. σελ. 47-50

της προχθεσινής ημέρας είναι εν συνόλω αι εξής: Νεκροί. Στρατιώται: 28. Αξιωματικοί : οι Τασόπουλος, Νταλιάνης, Παφούλης και Σουμπασιάκος. Τραυματίαι. Στρατιώται: 58 [...] εν ους περιλαμβάνονται και ιδιώται, Αξιωματικοί: 4. Αι απώλειαι των ξένων αγημάτων. Νεκροί. Εν όλω: 45 εξ ων 2 αξιωματικοί και 43 οπλίται. Τραυματίαι: εν όλω: 96, εξ ων 1 αξιωματικός και 95 οπλίται. Σημειωτέον [...] ότι είναι μόνο οι μεταφερθέντες εις Αθήνας όχι δε και οι μεταφερθέντες απευθείας στα πλοία των. [...]»¹⁶⁹. Σύμφωνα με την μελέτη του Αλέξανδρου Κοτζιά: από την συμμαχική πλευρά καταγράφονται «6 αξιωματικοί και 58 οπλίτες νεκροί, 167 τραυματίες», ενώ από την ελληνική πλευρά αντίστοιχα «4 αξιωματικοί και 26 στρατιώτες νεκροί, 52 τραυματίες»¹⁷⁰. Η καταγραφή των απωλειών παρουσιάζει αποκλίσεις σύμφωνα με τις αναφορές των πρωταγωνιστών εκείνων των ημερών. Ο επικεφαλής του συμμαχικού αγήματος Pugliesi-Conti κάνει αναφορά για 57 νεκρούς και 134 τραυματίες την ώρα που ο υπηρεσιακός του προϊστάμενος Dartige du Fournet αναφέρει 60 νεκρούς και 167 τραυματίες αντίστοιχα¹⁷¹. Όσον αφορά στις ελληνικές απώλειες η κατάσταση είναι ακόμα πιο περίπλοκη, μιας και υπήρξαν θύματα και μετά την αποχώρηση των συμμαχικών δυνάμεων από την πρωτεύουσα με το πογκρόμ κατά των βενιζελικών. Βασικές πηγές υπήρξαν η έκθεση του αστυνομικού διευθυντή της πρωτεύουσας Καραγκούνη και η έκθεση της Μεικτής Επιτροπής αποζημιώσεων. Με βάση αυτές τις πηγές υπήρξαν οι εξής κατηγορίες θυμάτων: αξιωματικοί, οπλίτες και πολίτες που έλαβαν μέρος στα γεγονότα ενεργά, άμαχος πληθυσμός που επλήγη από αδέσποτες σφαίρες και από αστοχίες του συμμαχικού πυροβολικού και τέλος βενιζελικοί ή «στασιαστές» όπως καταγράφονται στα αρχεία εκείνης της εποχής¹⁷². Ταυτόχρονα χρήσιμο είναι να αναφερθούν θύματα που δεν καταγράφηκαν σε καμία στατιστική λόγω της αναρχίας που επικρατούσε εκείνες τις ημέρες, αλλά και λόγω της απουσίας συγγενών στην περίπτωση των προσφύγων. Επιπλέον, υπήρξαν περιπτώσεις που δεν κατέστη εφικτό να ταυτιστεί η απώλεια με τα γεγονότα λόγω έλλειψης αποδεικτικών στοιχείων, και αυτό δημιούργησε μια περαιτέρω δυσκολία στην καλύτερη αποτύπωση του ακριβούς αριθμού των θυμάτων.

¹⁶⁹ «Ο ακριβής πίναξ των προχθεσινών απωλειών εκατέρωθεν», *Σκριπ*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

¹⁷⁰ Κοτζιάς ό.π. σελ. 99

¹⁷¹ Μουρέλος, ό.π. σελ. 147

¹⁷² Στο ίδιο, σελ. 149

Με βάση τα στοιχεία της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων καταγράφηκαν 35 φόντοι¹⁷³, αλλά τα στοιχεία αυτά αφορούν αποκλειστικά και μόνο τα θύματα της πόλης των Αθηνών. Υπήρχαν λοιπόν, αναφορές για θανάσιμα τραύματα που προκλήθηκαν από πυροβόλα όπλα ή αιχμηρά αντικείμενα τόσο κατά την διάρκεια των επεισοδίων της «καταστολής», όσο και κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης με τους «στασιαστές». Υπήρχαν και περιπτώσεις θυμάτων λόγω άστοχων βολών του συμμαχικού πυροβολικού, αλλά και άνθρωποι υπέκυψαν στα τραύματά τους σε δεύτερο χρόνο και μετά την εισαγωγή τους στα νοσοκομεία, όπως και άλλοι με επιβαρυνόμενη υγεία που φυλακίστηκαν και οι άθλιες, ανθυγιεινές συνθήκες κράτησής τους οδήγησαν στο θάνατο. Μια τελευταία κατηγορία θυμάτων είναι άνθρωποι που έχασαν τη ζωή τους από αδέσποτες σφαίρες, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η καταγραφή μιας αντίφασης όσον αφορά σε ένα θύμα των Νοεμβριανών που σε πρώτη φάση φαίνεται να έχει πέσει θύμα Επιστράτων, μολονότι οι αναφορές της λίστας του αστυνομικού διοικητή Καραγκούνη τον καταγράφουν ως θύμα στασιαστών¹⁷⁴. Η τελευταία αυτή περίπτωση καταδεικνύει με τον πλέον γλαφυρό τρόπο την αδυναμία αποτύπωσης των αποτελεσμάτων των Νοεμβριανών, η οποία δεν οφείλεται μόνο σε ελλιπή στοιχεία, αλλά και σε ψευδή στοιχεία όπως και πιθανόν σε πολιτικές σκοπιμότητες που εξυπηρετούσαν τις αντιμαχόμενες πλευρές.

4.1.2. Περιπτώσεις άσκησης βίας

Πλείστες είναι οι περιπτώσεις άσκησης τόσο σωματικής όσο και ψυχικής βίας. Μέσα σε ένα άναρχο πλαίσιο, αφού οι πολιτειακοί θεσμοί που προστατεύουν την δημοκρατία είχαν καταλυθεί και με δεδομένο πως οι διαδόσεις για στάση των βενιζελικών έτυχαν μεγάλης προβολής από τον φιλοβασιλικό Τύπο, οι συνθήκες ήταν ιδανικές για ένα ανελέητο και διαρκές κυνηγητό. Για το γεγονός αυτό η εφημερίδα «Σκριπ» έγραψε: «[...]Αι περίπολοι [...] προέβησαν μετά βραχείαν ανάκρισιν εις την σύλληψιν πολλών γνωστών ταραξιών εφ' ων κατεσχέθησαν περίστροφα και μάχαιραι[...]»¹⁷⁵. Στο κυνηγητό αυτό επιδόθηκαν φιλοβασιλικοί και Επίστρατοι έναντι των αντιφρονούντων βενιζελικών. Μάλιστα στην εφημερίδα

¹⁷³ Υπουργείο Εξωτερικών, ό.π. σελ . 61

¹⁷⁴ Μουρέλος, ό.π. 156

¹⁷⁵ «Η χθεσινή εκδικητήριος ημέρα. Συλλήψεις προδοτών», *Σκριπ*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου, σελ. 1

«Εμπρός» αναφέρονται δεκάδες ονόματα πολιτών που συνελήφθησαν και κατέληξαν στις φυλακές του Παλαιού Στρατώνα καθώς και στις φυλακές Αβέρωφ¹⁷⁶. Με πρωτοβουλία του Ελληνογερμανού δικηγόρου Έσλιν και κατόπιν εγγράφου διαταγής του υπουργού των στρατιωτικών ομάδες επιστράτων οπλίστηκαν¹⁷⁷ καίτοι κίνδυνος από τους Αγγλογάλλους πλέον δεν υπήρχε και εν συνεχεία οι ομάδες αυτές επιδόθηκαν σε ενέργειες που κατά κάποιο τρόπο «τιμωρούσαν» συμπολίτες τους για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις. Το επίσημο κράτος λειτούργησε ως καταλύτης των διαδικασιών και μολονότι δεν φαίνεται ότι τις μεθόδευσε, δεν έκανε και τίποτα ουσιαστικό για να τις αποτρέψει. Ανακριτές όπως ο Μεϊντάνης, δικαστικοί όπως ο εισαγγελέας Ξυνόπουλος, ο αντεισαγγελέας Λιβιεράτος ακόμα και ο ίδιος ο πρωθυπουργός Λάμπρου¹⁷⁸ με τις δηλώσεις τους αλλά και με τις πράξεις τους στην περίπτωση των δικαστικών, δεν υπηρετούσαν ορθά και αμερόληπτα τον θεσμικό τους ρόλο και η ευθύνη τους, ως ηθικών αυτουργών, για τα γεγονότα είναι μεγάλη.

Έτσι, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, καταγράφεται πληθώρα περιστατικών βίας με σκοπό την πρόκληση σωματικής βλάβης, την ταπείνωση, αλλά και τον εξευτελισμό των θυμάτων. Πολλές από αυτές τις περιπτώσεις συνοδεύονταν και από κλοπές και επιπλέον απειλές κατά των θυμάτων. Τα θύματα που υπέστησαν ψυχική βία ήταν πολύ δύσκολο να το αποδείξουν ακόμα και να το καταθέσουν σε πρώτο χρόνο, μιας και ολόκληρο το σύστημα ανακριτικών και δικαστικών αρχών είχε επιλέξει στρατόπεδο. Ωστόσο υπάρχουν περιπτώσεις επωνύμων, με πιο αναγνωρίσιμο τον δήμαρχο Αθηναίων Εμμανουήλ Μπενάκη, για τον οποίο γίνεται ξεχωριστή αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο, που οι περιπέτειές τους είδαν το φως της δημοσιότητας τοποθετώντας μερικές ψηφίδες ακόμα στο παζλ των γεγονότων των ημερών. Επιπλέον, παρόμοιες πρακτικές εφαρμόστηκαν και σε ξένους υπηκόους που έτυχε να «βρίσκονται σε λάθος μέρος, λάθος ώρα». Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αμερικάνου πολίτη Βασιλείου Σαφή, που, αν και έδειξε το αμερικανικό του διαβατήριο σε περίπολο που έκανε ελέγχους, συνελήφθη, ληστεύτηκε, ξυλοκοπήθηκε και απειλήθηκε ακόμα και η ίδια του η ζωή. Ενώ ακόμα και όταν αποφασίστηκε να αποχωρήσει από τον στρατώνα στον οποίο κρατείτο, ο ίδιος

¹⁷⁶ «Η Βενιζελική Συνομοσία. Νέαι Συλλήψεις», *Εμπρός*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

¹⁷⁷ Βεντήρης, ό.π. σελ. 268

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 272

ζήτησε να παραμείνει για ασφάλεια μιας και φοβόταν πάλι κακοποίηση από «άτακτα στοιχεία»¹⁷⁹.

4.1.3. Υλικές ζημιές

Πολλές είναι οι αναφορές για λεηλασίες που έλαβαν χώρα τόσο στην Αθήνα όσο και στην επαρχία κατά την διάρκεια των Νοεμβριανών. Εκτελώντας ένα, όπως φαίνεται από την μελέτη των πηγών, οργανωμένο σχέδιο σημάνθηκαν σπίτια βενιζελικών πολιτών με κόκκινη μπογιά¹⁸⁰ και εν συνεχεία η στοχοποίηση αυτή κλιμακώθηκε με επιδρομές, εισβολές, κλοπές και διαπομπεύσεις. Από την μανία των ασύντακτων και άτακτων, σε αρκετές περιπτώσεις, ομάδων δεν γλιτώνει ούτε το εμβληματικό ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας στην πλατεία Συντάγματος, ούτε το σπίτι του δημάρχου Αθηναίων και εθνικού ευεργέτη Εμμανουήλ Μπενάκη, ούτε το σπίτι του επικεφαλής των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών Compton Mackenzie, ούτε ακόμα και η οικία του Ελευθερίου Βενιζέλου. Για τα γεγονότα που έλαβαν χώρα έξω από την οικία του Ελευθερίου Βενιζέλου η εφημερίδα «Εμπρός» έγραψε: «Από της πρωίας πυκνά πλήθη κόσμου έσπευδον από όλας τας διευθύνσεις προς την οδόν Πανεπιστημίου Λυκαβητού όπου η οικία του Βενιζέλου από των πρωινών ωρών επολιορκείτο υπό τμήματος πεζοναυτών και πεζικού.[...] Η έρευνα έφερε εις φως εκπληκτικήν λείαν έγγραφα και επιστολάς ενοχοποιητικής, επαναστατικής προκηρύξεις. Εντός μεγάλου διαμερίσματος ευρίσκονται κατά δεσμάς όπλα Μάνλιχερ, ολόκληρος εκατοντάς και μέγας αριθμός περιστρόφων. Τα δε υπόγεια είναι πλήρη από κιβώτια φυσιγγιών.[...]»¹⁸¹. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Σκριπ»: «[...] Περίπολος εκ ναυτών υπό την αρχηγία του ανθυποπλοιάρχου κ. Μπούμπουλη εισήλθεν εντός της οικίας και ερευνήσασα τα διάφορα δωμάτια ανεκάλυψεν εντός ενός εξ αυτών τον Βρατσάνον μετά τινός οργάνου της Αγγλογαλλικής αστυνομίας ονόματι Προβελεγγίου. Οι συλληφθέντες αφού κατασχέθησαν τα όπλα και η αλληλογραφία των οδηγήθησαν κατόπιν εις το Φρουραρχείον.[...]»¹⁸². Με δεδομένο πως οι ιστορίες αυτών των επιφανών ανθρώπων είδαν το φως της δημοσιότητας, μπορεί εύκολα να εξάγει κάποιος το

¹⁷⁹ Μουρέλος, ό.π. σελ. 168

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 170

¹⁸¹ «Η πολιορκία της οικίας του Βενιζέλου», *Εμπρός*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

¹⁸² «Το οπλοστάσιον της οικίας του Βενιζέλου», *Σκριπ*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

συμπέρασμα πως αν οι πρακτικές αυτές εφαρμόστηκαν σε αναγνωρίσιμα πρόσωπα, υπάρχουν πλείστες άλλες περιπτώσεις ανθρώπων, που βίωσαν αντίστοιχες καταστάσεις και οι ιστορίες τους δεν αποτυπώθηκαν με αποτέλεσμα να μην τύχουν και μιας πιθανής αποζημίωσης ή έστω ηθικής δικαίωσης για ό,τι υπέστησαν. Και είναι αλήθεια πως πολλοί, ειδικά πρόσφυγες, με δεδομένο πως πολιτικά οι πρόσφυγες εκείνη την περίοδο ταυτίζονταν στην συντριπτική τους πλειοψηφία με τον Βενιζέλο, γνώρισαν την βία από τους φιλοβασιλικούς σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της.

Προκειμένου να τηρηθούν τα προσχήματα και να υπάρξει μια αιτιολογία όσον αφορά στην εφαρμογή αυτών των πρακτικών, χρησιμοποιήθηκε το επιχείρημα της πιθανής στάσης των βενιζελικών κατά του βασιλιά. Το επιχείρημα αυτό φυσικά δεν έχει ιδιαίτερη λογική βάση, μιας και οι βενιζελικοί στην Αθήνα ούτε οργανωμένοι ήταν, ούτε οπλισμένοι, ενώ οι φυσικοί τους αρχηγοί βρίσκονταν 500 χιλιόμετρα μακριά, στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Συνεπώς ακόμα και οι προθέσεις τους να ήταν αυτές που τους προσάπτονται, στερούνταν όλων των βασικών για να τις υλοποιήσουν τόσο οργανωτικά, όσο και επιχειρησιακά. Η προβοκάτσια όμως αυτή δημιούργησε ένα ικανό άλλοθι στους πρωταγωνιστές των γεγονότων να προβούν σε ενέργειες θλιβερές και ντροπιαστικές.

Από τις 503 περιπτώσεις λεηλασίας και 66 περιπτώσεις βλάβης σε ακίνητα που δέχτηκε η Επιτροπή αποζημιώσεων αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση της υψηλότερης διεκδίκησης αποζημίωσης που αφορούσε το ξενοδοχείο Ίλιον. Στο συγκεκριμένο μάλιστα ξενοδοχείο κατά την διάρκεια των γεγονότων είχε διεξαχθεί έρευνα παρουσία ανεισαγγελέως. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Εμπρός»: «[...]Ο αντεισαγγελεύς κ. Παπαβασιλείου ενήργησε χθες έρευναν εις τα ξενοδοχεία “Ίλιον Παλλάς” και “Παλλάς Οτέλ”.[...] Εις το “Παλλάς Οτέλ” ενηργήθη έρευνα εις το δωμάτιον του κ. Π. Δηλιγιάννη πρώην γενικού πρόξενου Βηρηττού υπό το παράθυρον του οποίου εφονεύθη ο Δημαλάς. Αι έρευναι εξακολουθούν και θα συνεχισθούν εις όλα τα ξενοδοχεία, πανσιόν κλπ.[...]»¹⁸³. Ο ιδιοκτήτης του διεκδίκησε το ποσό των 275.675 δραχμών για να αποζημιωθεί τελικά με 33.500 δραχμές¹⁸⁴. Επίσης, άξια αναφοράς είναι και η περίπτωση του λοχαγού των μυστικών υπηρεσιών Compton Mackenzie, ο οποίος αποζημιώθηκε με το ποσό των

¹⁸³ «Έρευναι αντεισαγγελέως εις ξενοδοχεία», *Εμπρός*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

¹⁸⁴ Μουρέλος, ό.π. σελ. 172

4128 λιρών Αγγλίας για την κλοπή από την οικία του κατά τη διάρκεια επιδρομής, μυθιστορήματος το οποίο δεν εκδόθηκε ποτέ, μίας και ο λοχαγός ήταν και συγγραφέας και είχε υπογράψει συμβόλαιο με τον αμερικάνικο εκδοτικό οίκο της Νέας Υόρκης “Harper Brothers”¹⁸⁵.

4.1.4. Διώξεις κατά του βενιζελικού Τύπου

Μεγάλο θύμα των γεγονότων των Νοεμβριανών υπήρξε και η ελευθερία του Τύπου. Παρατηρώντας κάποιος την ρητορική των ημερών μπορεί να διαπιστώσει πως υπήρχε διαφορά ως προς το ύφος και την τοποθέτηση των αρθρογράφων, αφού οι φιλοβενιζελικές εφημερίδες τηρούσαν μια στάση ήπια και έδειχναν πρόθεση να μην υπάρξει κλιμάκωση και ένταση, την ώρα που ο φιλοβασιλικός Τύπος κυρίως μέσα από τις εφημερίδες «Σκριπ», «Νέα Ημέρα Τεργέστης» και «Εμπρός» τηρούσε μια διαμετρικά αντίθετη στάση. Ο λόγος ίσως είναι πως πολλές από αυτές εκδίδονταν στην Αθήνα, στην καρδιά των γεγονότων και υπήρχε φόβος για πιθανές βίαιες αντιδράσεις. Ο φόβος αυτός δυστυχώς επαληθεύτηκε με τον χειρότερο δυνατό τρόπο, καθώς από τα γεγονότα των Νοεμβριανών και μετά έπαυσε η κυκλοφορία βενιζελικών εφημερίδων στην Παλαιά Ελλάδα. Σημειώθηκαν 31 αναστολές κυκλοφορίας εφημερίδων τόσο στην Αθήνα όσο και στην επαρχία¹⁸⁶. Οι διώξεις αυτές αφορούσαν περιπτώσεις καταστροφών γραφείων, εγκαταστάσεων και μηχανημάτων, αναστολής λειτουργίας, αλλά και διώξεων και συλλήψεων δημοσιογράφων, ενώ το δικαίωμα στην αντίθετη άποψη σχεδόν ποινικοποιήθηκε. Όπως σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, δεν έλειψαν οι βιαιοπραγίες, οι προσαγωγές και οι κλοπές από τον όχλο και δη από τους Επιστρατούς, που και εδώ αποτελούσαν την αιχμή του δόρατος. Εφημερίδες που επλήγησαν με οποιοδήποτε τρόπο και έλαβαν αποζημίωση για όσα θλιβερά συνέβησαν κατά την περίοδο των Νοεμβριανών μεταξύ άλλων ήταν το Έθνος, η Νέα Ελλάς, ο Αστήρ, η Εθνική Άμυνα, οι Καιροί, η Εστία, η Σημαία και η γαλλόφωνη *Messenger d’ Athenes*. Για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, αρκετών μηνών, η ενημέρωση των πολιτών της Παλαιάς Ελλάδας θα αποτελέσει αποκλειστική αρμοδιότητα των φιλοβασιλικών εφημερίδων και η φίμωση της αντίθετης πλευράς δεν θα επιτρέπει στους πολίτες να

¹⁸⁵ Μουρέλος ό.π. σελ. 189

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 192

έχουν το δικαίωμα να ενημερώνονται για τα τεκταινόμενα αμφίπλευρα και κατ' επέκταση να γνωρίζουν και να κρίνουν ανάλογα για γεγονότα που θα επηρεάσουν πολύ σοβαρά την καθημερινότητά τους, όπως το θέμα του ναυτικού αποκλεισμού που οδήγησε σε λιμό και για τον οποίο οι ευθύνες αποδόθηκαν αποκλειστικά στις δυνάμεις της Αντάντ που τον επέβαλαν.

4.1.5. Εκπατρισμοί

Μια άλλη πρακτική που εφαρμόστηκε σε βάρος των βενιζελικών ήταν οι εκτοπίσεις. Σύμφωνα με την φιλοβασιλική εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης», η φυγή πολλών ανθρώπων οφειλόταν σε ανυπόστατες βενιζελικές διαδόσεις. Άρθρο της εφημερίδας στις 23 Νοεμβρίου τόνιζε πως: «[...]Χθες περιήρχετο από πρωίας την πόλιν και εις όλα τα σημεία και τας πλέον απόκεντρας συνοικίας σειρά τριάκοντα και πλέον αμαξών πλήρων βενιζελικών οικογενειών. Οι δε εντός αυτών προέτρεπαν πάντα είτε διερχόμενον, είτε θεώμενον αυτούς από των παραθύρων να φύγει εσπευσμένα διότι μετά μίαν ώραν θα ήρχιζεν ο βομβαρδισμός της πόλεως.[...]»¹⁸⁷. Η επιτροπή αποζημιώσεων επιδίκασε 980 περιπτώσεις εκπατρισμού και το βασικό αίτιο πίσω από αυτές τις πράξεις ήταν ο φόβος. Πολλοί φοβήθηκαν για τα γεγονότα που βίωσαν, αλλά ακόμα και όταν φαινομενικά έληξαν, ο φόβος επανάληψης ήταν ορατός και αιωρούνταν πάνω από τους ίδιους και τις οικογένειές τους εξαναγκάζοντας τους να επιλέξουν να αφήσουν τα σπίτια τους και τις πόλεις τους και να μεταβούν σε άλλα μέρη πιο ασφαλή. Τέτοια μέρη σε πρώτη φάση ήταν ο Πειραιάς¹⁸⁸, που για ένα χρονικό διάστημα ελεγχόταν από τους Συμμάχους της Αντάντ, ενώ σε δεύτερο χρόνο ασφαλή καταφύγια υπήρξαν η Θεσσαλονίκη, η Κρήτη και η Σύρος¹⁸⁹, μέρη στα οποία το βενιζελικό στοιχείο ήταν πολύ ισχυρό. Αξιοσημείωτο είναι δημοσίευμα σύμφωνα με το οποίο οι βρετανούς υπήκοοι θα έπρεπε να βρίσκονταν σε ετοιμότητα για πιθανή άμεση αποχώρηση¹⁹⁰. Ωστόσο από τις 22 Νοεμβρίου και μετά υπήρξε μια αποκλιμάκωση στις προσφυγικές προς τον

¹⁸⁷ «Τεχνάσματα βενιζελικής σπείρας. Εξωθούν το λαό εις φυγίν», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 23 Νοεμβρίου 1916, σελ. 5

¹⁸⁸ «Μετοικεσίαι Αθηναίων και ξένων», *Σφαίρα*, Πειραιάς 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

¹⁸⁹ «Οικογένειαι εις Σύρον», *Σφαίρα*, Πειραιάς 22 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

¹⁹⁰ «Οι Άγγλοι υπήκοοι», *Σφαίρα*, Πειραιάς 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

Πειραιά ροές^{191 192}. Η αλήθεια είναι πως οι άνθρωποι αυτοί Έλληνες και ξένοι, παρέμειναν μακριά από τις εστίες τους μέχρι την πολιτειακή μεταβολή που συντελέστηκε τον Ιούνιο του 1917 με την απομάκρυνση του βασιλιά Κωνσταντίνου από τον θρόνο της Ελλάδας¹⁹³. Στο ενδιάμεσο διάστημα παρατηρήθηκαν εισβολές στις οικίες των εκτοπισθέντων, ενώ σημειώθηκαν κλοπές και καταστροφές ακόμα και σε σπίτια στα οποία έμεναν ξένοι αξιωματούχοι όπως στην περίπτωση του Pierre Hippolyte Gues ο οποίος είχε διατελέσει πρόξενος ως το 1907 και συνέχιζε να μένει στην Αθήνα. Ο Gues κατά τα γεγονότα αποφάσισε να μην αποχωρήσει από την Αθήνα, αλλά μετά από προπηλακισμό και απειλές που δέχτηκε από Επίστρατους αναθεώρησε και σε δεύτερο χρόνο - 8 Δεκεμβρίου 1916 – έφυγε για την Γαλλία. Σε επικοινωνία που είχε με τον ιδιοκτήτη της οικίας που νοίκιαζε στην Αθήνα έλαβε την διαβεβαίωση ότι η οικοσκευή του ήταν ασφαλής και αποθηκευμένη. Όταν όμως επέστρεψε στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1919 διαπίστωσε πως δεν υπήρχε τίποτα από τα υπάρχοντά του. Το ποσό των 4.000 δραχμών που του επιδικάστηκε κάλυψε ένα μικρό μέρος των απωλειών του¹⁹⁴. Μια άλλη περίπτωση, που όπως και η προηγούμενη αφορά αναγκαστικό εκπατρισμό, είναι η περίπτωση του Αρίσταρχου Αγγελίδη, σιδηροδρομικού υπαλλήλου, ο οποίος επιβιβάστηκε στο ατμόπλοιο “Sinai” για Μασσαλία. Το ατμόπλοιο βυθίστηκε, ο ίδιος επέζησε αλλά τα υπάρχοντά του χάθηκαν και ο ίδιος αποζημιώθηκε με το ποσό των 2.500 δραχμών, καθώς το συγκεκριμένο γεγονός κρίθηκε ως άμεσο επακόλουθο του υποχρεωτικού εκπατρισμού του Αγγελίδη¹⁹⁵.

4.1.6. Φυλακίσεις

Μεγάλος αριθμός ανθρώπων συνελήφθη και φυλακίστηκε κατά τη διάρκεια των Νοεμβριανών κυρίως με τις κατηγορίες της έσχατης προδοσίας, της εξύβρισης του προσώπου του βασιλιά, της απόπειρας στάσης, της βιαιοπραγίας, της παράνομης οπλοφορίας ακόμα και της απόπειρας φόνου. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Σκριπ»: «[...]Ο αντεισαγγελεύς κ. Λιβιεράτος συνεχίζων τας ερευνάς του εις βενιζελικάς

¹⁹¹ «Η φυγή ανεκόπη», *Σφαίρα*, Πειραιάς 22 Νοεμβρίου 1916, σελ.

¹⁹² «Εναλλαγή συναισθημάτων», *Σφαίρα*, Πειραιάς 23 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

¹⁹³ Μουρέλος, ό.π. σελ. 199

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σελ.211

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σελ 213

οικίας έφερεν εις φως πάμπολα μάνλιχερ και φυσίγγια.[...]»¹⁹⁶». Οι κατηγορίες αυτές στις περισσότερες των περιπτώσεων ήταν ανυπόστατες, μιας και στόχος τους ήταν ο εκτοπισμός και η ταπείνωση συγκεκριμένων ανθρώπων όχι τόσο για τις πράξεις τους αλλά για τον πολιτικό τους προσανατολισμό και επέδρασαν αρνητικά τόσο στην ψυχική όσο και την σωματική υγεία των φυλακισθέντων. Σύμφωνα με την επιτροπή αποζημιώσεων επιδικάστηκαν 922 περιπτώσεις φυλάκισης πολλές από αυτές μάλιστα συνοδεύτηκαν και από κακοποίηση των συλληφθέντων. Οι περισσότερες των περιπτώσεων έλαβαν χώρα μετά την εκχειρία με τις συμμαχικές δυνάμεις, όταν και τα έκτροπα πήραν μεγαλύτερη έκταση, καθότι δεν υπήρχαν πλέον αντίπαλες ένοπλες δυνάμεις. Σύμφωνα με τον αυτόπτη μάρτυρα Γιώργο Βεντήρη χωρίς κατηγορία πολλοί άνθρωποι οδηγούνταν στις φυλακές απλά και μόνο επειδή ήταν βενιζελικοί, ενώ η αστυνομία, το φρουραρχείο ακόμα και η Βουλή χρησιμοποιήθηκαν ως δεσμοτήρια. Επίσης σημειώνει πως αξιωματικοί του τακτικού στρατού προσπαθούσαν να αποστασιοποιηθούν από αυτές τις πράξεις, αλλά ταυτόχρονα αδυνατούσαν να ελέγξουν την κατάσταση¹⁹⁷. Η περιγραφή αυτή δείχνει ξεκάθαρα την αναρχία που επικρατούσε εκείνες τις μέρες σε όλη την Παλαιά Ελλάδα και κυρίως στην πρωτεύουσα Αθήνα και πως το κράτος δικαίου για το οποίο τόσοι αγώνες είχαν προηγηθεί, είχε χάσει κάθε έννοια και σημασία. Στις 21 Νοεμβρίου 1916 συντελέστηκε μαζική μεταφορά των συλληφθέντων προς τις φυλακές Αβέρωφ, τις φυλακές του Παλιού Στρατώνα και το σωφρονιστικό κατάστημα Συγγρού. Η εφημερίδα «Εμπρός» αναφερόμενη στο γεγονός σημειώνει: «[...]Μια θύελλα ύβρεων, κραυγών και απειλών υπεδέχθη την εμφάνισιν της πρωτοπορείας των συνωμοτών θύελλα της οποίας η ηχώ βαρεία και τρομώδης διέσειε την ατμόσφαιραν. [...] ράβδοι υψούνται γρόνθοι τείνονται οργίλοι και υπό το πολύβοον πανδαιμόνιον των ιαχών και των αποδοκιμασιών γίνεται καταφανές ότι ο λαός θα υπερισχύση τέλος της αδυνατούσης να τον συγκρατήσει φρουράς και θα τους καταξεσχίση.[...]»¹⁹⁸». Επιλέχθηκαν ειδικές διαδρομές και οι συλληφθέντες έκαναν μακρές πορείες, κατά την διάρκεια των οποίων κακοποιούνταν, αποδοκιμάζονταν και εξευτελιζονταν από άτακτα πλήθη. Για το ίδιο γεγονός η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» σχολίασε: «[...]Υπό τας ιαχάς του πλήθους,

¹⁹⁶ «Ανακάλυψις χιλιάδων όπλων και φυσιγγίων», *Σκριπ*, Αθήνα 23 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

¹⁹⁷ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική Μελέτη. Τόμος δεύτερος*, Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήναι 1931, σελ. 269

¹⁹⁸ «Η μεταφορά των συλληφθέντων», *Εμπρός*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ.2

υπό την κατάραν του έντιμου κόσμου, υπό βροχή προπηλακισμών, ύβρεων αναθεματισμών σιωπηλοί, ωχροί, εστιγματισμένοι, κύπτοντες την κεφαλήν, όπως οι ένοχοι των στιγερών εγκλημάτων, όπως οι ανάξιοι να φέρουν το ελληνικό όνομα με το στίγμα της ατιμίας ανεξίτηλον και βαρύ μεταφέρθησαν χθες από την Βουλή εις τας φυλακάς.[...] Ο Αθηναϊκός λαός, ο έντιμος λαός του οποίου την τιμήν και την υπόληψιν απειπειράθηκαν να δολοφονήσωσιν οι προδόται, τοις έδωκε χθες το τελευταίον ράπισμα. Το ράπισμα της εσχάτης προδοσίας.[...]»¹⁹⁹. Η διαπόμπευση αυτή προκάλεσε μεγαλύτερες πληγές στην ήδη πληγωμένη ελληνική δημοκρατία και συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό στο να ανοίξει ένας κύκλος εκδίκησης, όταν συντελέστηκε πολιτειακή αλλαγή με την αποχώρηση του βασιλιά και την έλευση του Ελευθερίου Βενιζέλου. Σημαντικοί και επώνυμοι άνθρωποι φυλακίστηκαν όπως ο Δημήτρης Γληνός, πρωτεργάτης του γλωσσικού ζητήματος, ο Επαμεινώνδας Χαρισειάδης, πρώην βουλευτής Κορυτσάς, ο Αγησίλαος Σγουρίτσας, διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου, ο πανεπιστημιακός καθηγητής Βλαδίμηρος Μπένσης, ο εκδότης Δημήτρης Λαμπράκης²⁰⁰, ενώ ο Περικλής Μαζαράκης, διευθυντής στο Υπουργείο Εσωτερικών και ο ποιητής Δαμβέργης συνελήφθηκαν, μολονότι βρίσκονταν σε στάδιο αποκατάστασης της υγείας τους και δεν είχαν καμία κοινωνική συναναστροφή, πολύ περισσότερο καμία δυνατότητα να στασιάσουν κατά του βασιλιά ή να δημιουργήσουν οποιοδήποτε άλλο πρόβλημα όντας τελείως ανήμποροι. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η περιπέτεια του υποστράτηγου Κόρακα, ο οποίος κατηγορήθηκε για ένοπλη επίθεση από το ξενοδοχείο «Μαζεστίκ» όπου διέμενε. Η εφημερίδα «Σκριπ» αναφερόμενη στη σύλληψη τόνισε πώς: «[...]Οι πυκνότεροι και διαρκέστεροι πυροβολισμοί ήρξαντο ριπτόμενοι εκ του μεσαίου πατώματος του ξενοδοχείου “Μαζέστικ” όπου έμενε ο περίφημος υποστράτηγος Κόρακας μετά 3 άλλων οπαδών του. Η προ του “Μαζέστικ” ευρεθείσα περίπολος ήρχισεν αμέσως βάλλουσα κατά των παραθύρων οπόθεν ερρίφθησαν οι πυροβολισμοί.[...] Επελθούσης μικρής παύσεως επροτάθη εις τον Κόρακαν και τους μετ’ αυτού να παραδοθώσιν, [...] διότι αν υπέμενε πυροβολών θα ευρίσκοντο εις την ανάγκην να ανατινάξωσιν το ξενοδοχείον. Προ της κατηγορηματικής ταύτης δηλώσεως ηναγκάσθη ούτος να παραδοθή. [...]»²⁰¹. Στην απολογία του αρνήθηκε

¹⁹⁹ «Η μεταφορά των συλληφθέντων ενόχων εις τας φυλακάς. Ο λαός μαινόμενος απεδοκίμασε και έπτυσεν αυτούς», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

²⁰⁰ Μουρέλος, ό.π. σελ. 216-217

²⁰¹ «Σύλληψις του υποστράτηγου Κόρακα», *Σκριπ*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

όλα όσα του προσάπτονταν. Παρόλα αυτά όμως διατάχθηκε η κράτηση του και μάλιστα στο χώρο της Βουλής. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Αθήναι»: «[...] Ο υποστράτηγος κ. Κόρακας ανακρινόμενος διεμαρτύρετο ότι ουδέν έχει το ενοχοποιητικόν. Η εισαγγελική αρχή έχουσα εις τας χείρας της και κατ' αυτού επαρκή ενοχοποιητικά στοιχεία διέταξε την κράτησίν του.[...]»²⁰². Σε δεύτερο χρόνο συνδέθηκε το όνομά του με αλληλογραφία που σύμφωνα με την εφημερίδα «Σκριπ» τηρούσε με τον Βενιζέλο και η οποία υποδείκνυε τρόπους για κατάλυση της βασιλικής κυβέρνησης. Βασικά σημεία της επιστολής φιλοξενήθηκαν σε άρθρο σύμφωνα με το οποίο: «[...] Η βάσις επί της οποίας επιβάλλεται να ορμάσθε εις τας σκέψεις σας και τας ενεργείας σας πρέπει να είναι η απόλυτος πεποίθησις εις το ότι η Αντάντ, η Αγγλία και η Γαλλία [...] υιοθέτησαν με ουσιαστική και ενεργόν επιδοκιμασίαν το κίνημά μας μέχρι τοιούτου βαθμού ώστε η τελική επιβολή επί του Αθηανικού Κράτους δι' όλου του Ανταντικού όγκου όπως διαρρηχθή το τεχνικόν τοίχωμα το χωρίζον ημάς απ' αυτού να είναι ζήτημα ελαχίστου χρόνου. Μην περιμένετε να αναλύσω την βεβαίωσιν μου αυτήν, πιστεύσατέ την ως πλήρη αληθεία. [...]»²⁰³. Η επιστολή αυτή αποδείχθηκε πλαστή. Ένας πλαστογράφος με το όνομα Ζαγορήσιος μιμήθηκε τον γραφικό χαρακτήρα και την υπογραφή του Ελευθερίου Βενιζέλου και για αυτό το αδίκημά του παραπέμφθηκε στη δικαιοσύνη και καταδικάστηκε²⁰⁴.

Οι φυλακίσεις επεκτάθηκαν και στον χώρο της Εκκλησίας με την σύλληψη και φυλάκιση ανωτέρων κληρικών, όπως του αρχιμανδρίτη Γρ. Κουτσοιτάκη αλλά και απλών διακόνων. Για τον συγκεκριμένο κληρικό η εφημερίδα «Εμπρός» έγραψε: «[...]Ο αρχιμανδρίτης Γρ. Κουτσοιτάκης συνελήφθη κατόπιν αντιστάσεως εν τη οικία του, εν η γενομένης ερεύνης ανεκαλύφθησαν και κατεσχέθησαν πυρομαχικά ως και πλήθος εγγράφων ενοχοποιητικών δι' ων ούτος ήρχετο εις συνεννοήσεις μετά της Επαναστατικής Κυβερνήσεως του Βενιζέλου και μελών της ενταύθα επαναστατικής οργανώσεως. Εσχάτως δ' εξέδιδε το περιοδικόν “Η Ανατροπή” το οποίον διένειμεν εις τους Βενιζελικούς κρυφίως.[...]»²⁰⁵. Παράλληλα, και στον κρατικό μηχανισμό δεν έλειψαν οι συλλήψεις ανωτέρων και κατωτέρων

²⁰² «Η απολογία του κ. Κόρακα», *Αθήναι*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

²⁰³ «...και εγένετο φως. Τι εβυσοδόμει ο Βενιζέλος. Αποκαλυπτικότητι επιστολή του», *Σκριπ*, Αθήνα 26 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

²⁰⁴ Βεντήρης, ό.π. σελ. 280

²⁰⁵ «Η βενιζελική συνωμοσία. Και εις αρχιμανδρίτης αναρχικός», *Εμπρός*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

διοικητικών υπαλλήλων, δασκάλων, δικαστικών, καθηγητών, καθώς η κατάσταση αυτή αποτελούσε μια χρυσή ευκαιρία εκκαθάρισης χωρίς να αποδοθούν καθαρές ευθύνες για πράξεις ή παραλείψεις, αλλά ούτε ήταν δυνατόν μέσα σε εκείνο το τόσο τοξικό περιβάλλον να εφαρμοστούν οι νόμοι και οι καταδικασθέντες να τύχουν μιας δίκαιης –τουλάχιστον – δίκης για όσα τους προσάπτονταν²⁰⁶. Αυτές οι εκκαθαρίσεις του κρατικού μηχανισμού, είχαν αρχικά την μορφή συλλήψεων και φυλακίσεων και στη συνέχεια για πολλές ημέρες πήραν την μορφή των μεταθέσεων, μετατάξεων και απολύσεων. Η αποτελεσματικότητά τους δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, ωστόσο, αν και πέτυχαν το στόχο τους, έπληξαν σε πολύ μεγάλο βαθμό το κύρος και την αξιοπιστία όσων εφάρμοσαν αυτές τις πρακτικές στη συνείδηση μεγάλου μέρους του λαού.

Όσοι φυλακίστηκαν κατά την δεύτερη φάση των Νοεμβριανών, μετά δηλαδή την ανακωχή με τις συμμαχικές δυνάμεις, υπέστησαν και άλλα δεινά, όπως κακοποιήσεις κατά την μεταγωγή αλλά και εντός των φυλακών, που σε πολλές περιπτώσεις οδήγησε σε πρόκληση μόνιμων βλαβών στην σωματική και ψυχική υγεία των φυλακισθέντων. Επίσης, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις καταγράφεται βίαιη αφαίρεση προσωπικών αντικειμένων και σε αρκετές λεηλασίες των σπιτιών των φυλακισθέντων, ενώ καταγράφεται ακόμα και απόπειρα δολοφονίας του Ιωάννη Γύπαρη, γνωστού βενιζελικού παρακρατικού ο οποίος ανεζητήτο από την αρχή των γεγονότων και συνελήφθη με τις κατηγορίες της εξύβρισης του βασιλιά και της επίθεσης κατά των αρχών. Η εφημερίδα «Σκριπ» έγραψε για τον Γύπαρη όταν ο κρατικός μηχανισμός είχε κινητοποιηθεί για τη σύλληψή του: «[...]Δυστυχώς παρά τας επιμόνους έρευνας των αξιωματικών του αγήματος ο Γύπαρης δεν ανευρέθη ευρισκόμενος ως εξηκριβώθη βραδυτέρον επισήμως εν Πειραιεί [...]»²⁰⁷. Ο Γύπαρης, όταν τελικά συνελήφθη, κινδύνευσε από δολοφονική απόπειρα εναντίον του μέσα στις φυλακές και γλίτωσε αρχικά λόγω της παρέμβασης των συγκρατουμένων του και σε δεύτερο χρόνο λόγω της ανάμειξης της βρετανικής πρεσβείας, με την οποία είχε σχέση, και η οποία τον βοήθησε να απεμπλακεί από την πολύ δύσκολη κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει²⁰⁸. Η

²⁰⁶ «Συλλήψεις προπαγανδιστών και δημοσίων υπαλλήλων», *Σκριπ*, Αθήνα 2 Δεκεμβρίου 1916, σελ. 2

²⁰⁷ «Αι χθεςιναί συλλήψεις οργάνων της βενιζελικής σπείρας. Εις ανεύρεσιν του Γύπαρη», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ 5

²⁰⁸ Μουρέλος, ό.π. σελ. 220

ιστορία του καταγράφηκε μιας και ο ίδιος ήταν αναγνωρίσιμος. Υπήρχαν πολλές άλλες όμως περιπτώσεις μη αναγνωρίσιμων ανθρώπων που βρέθηκαν χωρίς ουσιαστικές κατηγορίες και χωρίς να έχουν την δυνατότητα να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους σε μια δίκαιη δίκη να είναι φυλακισμένοι μαζί με εγκληματίες και να είναι αβέβαιο το αν και πότε θα τελείωνε ο εφιάλτης τους.

4.1.7. Η περίπτωση του Δημάρχου Αθηνών Εμμανουήλ Μπενάκη

Τα γεγονότα των Νοεμβριανών προσφέρουν πλήθος περιπτώσεων πολιτών που υπέφεραν από την παρακρατική βία υπό την ανοχή ή ακόμα και με τη συμμετοχή των επίσημων κρατικών αρχών. Η περίπτωση όμως του δημάρχου Αθηναίων και εθνικού ευεργέτη Εμμανουήλ Μπενάκη ξεχωρίζει, αφού αφενός ο ίδιος ήταν ένας άκρως αναγνωρίσιμος άνθρωπος και αφετέρου η ταλαιπωρία την οποία υπέστη έτυχε μεγάλης προβολής τόσο από τον Τύπο της εποχής όσο και από τον αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων Γεώργιο Βεντήρη, αλλά και από την κόρη του, γνωστή λογοτέχνη, Πηνελόπη Δέλτα.

Ο Εμμανουήλ Μπενάκης ήταν ένας φλογερός πατριώτης που στην περίοδο των βαλκανικών πολέμων απόλαυσε, όπως όλοι οι Έλληνες, την μεγάλη επέκταση της Ελλάδας μέσα από τις πολιτικές και την συνεργασία του Ελευθερίου Βενιζέλου με τον βασιλιά Γεώργιο. Μετά επήλθε η ρήξη στις σχέσεις του βασιλιά με τον Βενιζέλο και ο Εμμανουήλ Μπενάκης υποστήριζε ανοιχτά τον Βενιζέλο, καθώς και τον ίδιο υποδέχτηκε και φιλοξένησε στην Αλεξάνδρεια όταν ο Βενιζέλος αποχώρησε από την Ελλάδα μετά την διαφωνία με τον βασιλιά για την εκστρατεία των Δαρδανελλίων και το κίνημα της Θεσσαλονίκης χρηματοδότησε με το ποσό των 2000 λιρών. Από την άλλη όμως ουδέποτε αμφισβήτησε τη σημασία της βοήθειας που προσέφερε ο βασιλιάς ως επικεφαλής του στρατού στους βαλκανικούς πολέμους και στην προσπάθειά του να κρατήσει μια σχετική ισορροπία υποστήριζε χρηματικά και τα συσσίτια που οργάνωνε η βασίλισσα Σοφία στην Αθήνα²⁰⁹.

Ο ίδιος λόγω των υψηλών γνωριμιών που είχε, μέσα στις οποίες συμπεριλαμβάνεται και ο ναύαρχος Fournet, είχε αντιληφθεί πως επρόκειτο να επέλθει ρήξη και πιθανόν να εκτραχυνθούν τα πράγματα μετά την απόρριψη εκ μέρους της κυβερνήσεως του

²⁰⁹ Βεντήρης, ό.π. σελ. 270

τελεσίγραφου των Συμμάχων. Πιθανόν να μην είχε πιστέψει πως θα έπαιρναν την υπερβολική έκταση και την τραγική μορφή που τελικά πήραν και για αυτό το λόγο δεν προτίμησε ούτε να φύγει, ούτε καν να αντισταθεί, όταν βρέθηκε απέναντι στην εξαγριωμένη ομάδα που εισέβαλε στο σπίτι του.

Πιο συγκεκριμένα στις 18 Νοεμβρίου 1916 είχε διαρρεύσει η πληροφορία πως ο δήμαρχος Αθηναίων Εμμανουήλ Μπενάκης είχε εγκαταλείψει τη θέση του και την Αθήνα και πως είχε προστρέξει για ασφάλεια στο αιχμαλωτισμένο από τους Γάλλους γερμανικό πλοίο “Marienbad”²¹⁰. Οι φήμες αυτές φυσικά ήταν ανυπόστατες και εντάσσονται μέσα στο γενικό πλαίσιο της παραπληροφόρησης που επικρατούσε εκείνες τις μέρες. Η παραπληροφόρηση μάλιστα θα ενισχυόταν για το επόμενο διάστημα και από το γεγονός πως από εκείνη την ημέρα και για αρκετούς μήνες δεν θα εκδίδονταν οι φιλοβενιζελικές εφημερίδες.

Η ομάδα που είχε στοχοποιήσει το σπίτι του Δημάρχου επιτέθηκε με πυροβολισμούς κατά της οικίας στις 3 μ.μ. Ο Δήμαρχος Αθηναίων Εμμανουήλ Μπενάκης ήταν ένας σπουδαίος πολιτικός άνδρας, εύπορος και εθνικός ευεργέτης. Ως εκ τούτου αποτελούσε και ένα σύμβολό. Ένα εθνικό κεφάλαιο κατά παραδοχή ακόμα και του ίδιου του βασιλιά με τον οποίο μάλιστα είχε και στενή σχέση. Η επιδρομή λοιπόν στο σπίτι του και όλα όσα βίωσε ως επακόλουθα μόνο σοκαριστικά μπορούν να χαρακτηριστούν. Η εφημερίδα «Σκριπ» έγραψε για την επιδρομή: «[...]Προ της οικίας του Δημάρχου Αθηναίων Μπενάκη συνήφθη περί την 4^η απογευματινήν αληθής μάχη[...] επί δύο ώρας αντηλλάγησαν υπέρ τους 1000 πυροβολισμοί. Ο Δήμαρχος επυροβόλει και αυτός εκ τινός παραθύρου. Τέλος οι εν τη οικία θραυσθείσης της θύρας συνελήφθησαν [...] Ολίγον βραδύτερον συνελήφθη και ο Δήμαρχος Μπενάκης. Λέγεται ότι ο ίδιος δια του περιστρόφου του εφόνευσεν έναν ναύτην. Τούτο δεν κατορθώσαμεν να το εξακριβώσωμεν.[...]»²¹¹.

Κατά την επιδρομή στο σπίτι του ο ίδιος επέλεξε να μην αντιδράσει και το ίδιο διέταξε και τους ανθρώπους που είχαν ως αποστολή την εξασφάλιση της ασφάλειας τους. Μάλιστα ο 73χρονος Δήμαρχος παρέδωσε ακόμα και τον προσωπικό του φορητό οπλισμό, κάτι που δείχνει πως δεν επιθυμούσε τη ρήξη, ενώ παράλληλα η

²¹⁰ Π.Σ. Δέλτα., *Ελευθέριος Βενιζέλος Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες- Αλληλογραφία*, Ερμής, Αθήνα 2009, σελ. 17

²¹¹ «Πώς παρεδόθη ο Δήμαρχος Αθηναίων Μπενάκης», *Σκριπ*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916 , σελ. 2

παθητική αυτή στάση ενισχύει τη θέση που υποστηρίζει πως οι βενιζελικοί ακόμα και αν ήθελαν να στασιάσουν ούτε έτοιμοι ήταν, ούτε ικανοί να αναλάβουν τέτοια δράση, ειδικά στην πρωτεύουσα της Ελλάδας.

Μετά την σύλληψη του από τους Επίστρατους, η οικία του δημάρχου λαφυραγωγήθηκε. Μάλιστα η Πηνελόπη Δέλτα, καταγράφει με ακρίβεια²¹² ότι με βία αφαιρέθηκε από την οικία του πατέρα της. Το χειρότερο όμως ήταν ο εξευτελισμός και η κακοποίηση που υπέστη ο Εμμανουήλ Μπενάκης, ενώ δεν έλειψε και απόπειρα λιντσαρίσματος, κάτι που αποσοβήθηκε μετά από παρέμβαση του λοχαγού Φραγκάκου^{213 214}, υπολοχαγού κατά τον Βεντήρη²¹⁵. Ο εν λόγω αξιωματικός με δυσκολία κατόρθωσε να επιβάλει την πειθαρχία στην άναρχη ομάδα που λειτουργούσε συγκεντρώνοντας όλες τις εξουσίες (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική) στα χέρια της και χωρίς σχεδόν κανέναν έλεγχο.

Εν συνεχεία οδηγήθηκε στον αντιεισαγγελέα Λιβιεράτο προκειμένου να του απαγγελθούν κατηγορίες. Η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» σημείωσε: «[...]Εναντίον του Δημάρχου Αθηναίων Μπενάκη όστις θα προσαχθεί σήμερον ενώπιον του Αντιεισαγγελέως κ. Λιβιεράτου όπως απολογηθή θα απαγγελεί κατηγορία επί εσχάτη προδοσία και επί φόνω.[...]»²¹⁶. Σύμφωνα με τις κατηγορίες η συμπεριφορά και οι επιλογές του ήταν προδοτικές προς το έθνος, ενώ είχε πυροβολήσει και κατά του αγήματος που είχε μεταβεί στο σπίτι του για να τον συλλάβει. Στην πραγματογνωμοσύνη όμως που έγινε και με βάση την αναφορά των αξιωματικών που την είχαν αναλάβει, ούτε πυροβολισμοί καταγράφηκαν από την μεριά της οικίας, ούτε κάλυκες βρέθηκαν πέρα από κάποιους κάλυκες τυφεκίου Μάουζερ που ο Δήμαρχος κρατούσε σε ανάμνηση των νικηφόρων βαλκανικών πολέμων²¹⁷. Παράλληλα διενεργήθηκε έρευνα στο Δημαρχείο για περαιτέρω ενοχοποιητικά στοιχεία, όπου και σύμφωνα με δημοσιεύματα της εποχής βρέθηκαν κρυπτογραφημένες επιστολές. Σύμφωνα με την παραπάνω εφημερίδα: «[...]Εις των εισαγγελέων ενήργησεν επισταμένην έρευναν εις το εν Δημαρχείον ιδιαίτερον γραφείον του Μπενάκη.[...] ευρέθησαν σφραγίδες της επαναστατικής

²¹² Δέλτα, ό.π. σελ. 22

²¹³ Στο ίδιο, σελ. 20

²¹⁴ Μουρέλος ό.π. σελ. 231

²¹⁵ Βεντήρης, ό.π. σελ. 270

²¹⁶ «Το κατηγορητήριο του Μπενάκη», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ. 6

²¹⁷ Δέλτα, ό.π. σελ. 23

κυβερνήσεως, επιστολαί, συστατικά διαφόρων προσώπων εκ Θεσσαλονίκης ερχομένων, εις χάρτης περιλαμβάνον ολόκληρον την Παλαιάν και Νέαν Ελλάδαν διηρημένη εις νομούς με τους νέους Νομάρχας τους οποίους θα διόριζεν ο Βενιζέλος[...] Εκτός των άλλων ευρέθησαν και κρυπτογραφικά επιστολαί[...]»²¹⁸.

Η προφυλάκιση ενός τόσο σημαντικού προσώπου και με ανυπόστατες μάλιστα κατηγορίες είναι ενδεικτική της τεράστιας έντασης που υπήρχε στη ρήξη. Μάλιστα, έγινε και απόπειρα να ζητηθεί από τον Μπενάκη να αποκηρύξει τον Βενιζέλο και το κίνημά του, προκειμένου να του δοθεί χάρη από τον βασιλιά, κάτι που ο ίδιος κατηγορικά αρνήθηκε σημειώνοντας με περήφανο τρόπο πως θα αναφωνούσε ξανά «ζήτω ο βασιλεύς», όπως το είχε κάνει κατά το παρελθόν, μόνο όταν η περίπτωση το δικαιολογούσε, όπως κατά τους βαλκανικούς πολέμους και όχι για να σώσει τον εαυτό του από κάτι για το οποίο δεν ήταν ένοχος²¹⁹. Υπήρξαν βέβαια και δημοσιεύματα σύμφωνα με τα οποία ο Μπενάκης είχε «χιλιάκις αποκηρύξει τον Βενιζέλο» κατά την διάρκεια της ανάκρισης στην οποία υπεβλήθη. Η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» έγραψε σχετικά: «[...] Ο Μπενάκης απολογούμενος απηρνήθη χιλιάκις τον Βενιζέλον και εδήλωσεν εις τον κ. Μεϊντάνην ότι αφ' ης στιγμής ο ναύραχος κ. Φουρνέ εξήτησεν τον αφοπλισμόν της Ελλάδος εκηρύχθη κατά του Βενιζέλου.»²²⁰. Παρόμοιο ήταν και δημοσίευμα της εφημερίδας «Εμπρός» σύμφωνα με το οποίο: «[...]Ο κ. Μεϊντάνης απήγγειλεν εις τον κ. Μπενάκην κατηγορίαν επί εσχάτην προδοσίαν και φόνω. Ο κ. Μπενάκης απολογούμενος κατέθεσεν ότι αυτός ήτο εντελώς αμέτοχος των συσκέψεων και των συνομοσιών των Φιλελευθέρων και ότι τον θλίβει ιδιαιτέρως η δημιουργηθείσα κατάστασις και ως Έλληνα και ως Δήμαρχον του τόπου.»²²¹. Στην συνέχεια επιχειρήθηκε σύνδεση των χορηγιών του Μπενάκη στην Αθήνα με τους σκοπούς του κινήματος της Εθνικής Άμυνας. Για αυτό το λόγο ζητήθηκε η ένορκη κατάθεση του γραμματέα του Δημάρχου, Αντώνη Λαγκαδά. Ο ίδιος αρνήθηκε να βεβαιώσει

²¹⁸ «Έρευνα εις το Δημαρχείον», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 23 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

²¹⁹ Δέλτα, ό.π. σελ. 21

²²⁰ «Αι χθεσιναί συλλήψεις οργάνων της βενιζελικής σπείρας. Τι αποκαλύπτεται εκ των ανακρίσεων», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 23 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

²²¹ «Η συνομοσία υπό την ανάκρισιν. Εξέτασις του κ. Μπενάκη», *Εμπρός*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 3

με την υπογραφή του αυτές τις υποψίες - κατηγορίες και για το λόγο αυτό κακοποιήθηκε και φυλακίστηκε με ανυπόστατες κατηγορίες²²².

Σε συνέχεια της στοχοποίησης που έτυχε η οικογένεια Μπενάκη καταγράφεται η σύλληψη του Στέφανου Δέλτα, συζύγου της Πηνελόπης Δέλτα. Σε ερώτηση από τον αστυνομικό διευθυντή Καραγκούνη για το λόγο της σύλληψής του ο Στέφανος Δέλτας δήλωσε πλήρη άγνοια, καταθέτοντας πως το μόνο του «αδίκημα» ήταν που τύγχανε να είναι γαμπρός Μπενάκη²²³.

Οι άδικες προσαγωγές τόσο του Εμμανουήλ Μπενάκη όσο και του Στέφανου Δέλτα, όπως και πλήθος άλλων αντίστοιχων περιπτώσεων έπληξαν πολλαπλά το κύρος των κυβερνώντων και αποτέλεσαν καταλύτη των δραματικών εξελίξεων που θα επακολουθούσαν αλλάζοντας τον πολιτικό χάρτη της Ελλάδας.

Η επίσκεψη της Πηνελόπης Δέλτα, μετά την απόφαση στις 22 Νοεμβρίου 1916 για τη φυλάκισή του, στον βασιλιά, μολονότι αρχικά παρείχε κάποιες διαβεβαιώσεις για τον τερματισμό της δοκιμασίας στην οποία υποβάλλονταν ο Εμμανουήλ Μπενάκης, δεν απέφερε καρπούς. Ο βασιλιάς ακόμα μια φορά φάνηκε ανακόλουθος σε σχέση με ό,τι αρχικά είχε υποσχεθεί και μέσω του υπασπιστή του Ανδρέα Καλίνσκη αποστασιοποιήθηκε, υποστηρίζοντας πως οποιαδήποτε παρέμβασή του θα αποτελούσε πιθανόν συνταγματική εκτροπή, μιας και το πολίτευμα της βασιλευομένης δημοκρατίας δεν δικαιολογούσε παρεμβάσεις από το Στέμμα σε θέματα που αφορούσαν τη δικαιοσύνη²²⁴. Η αποστασιοποίηση αυτή του βασιλιά μπορεί να οφείλεται σε αδυναμία, οπότε ενισχύει την θέση που υποστηρίζει το γεγονός πως οι καταστάσεις που εκτυλίσσονταν ήταν ανεξέλεγκτες. Μπορεί όμως να οφείλεται σε απροθυμία, γεγονός που υπογραμμίζει πως η ρήξη θα είχε, όπως και είχε, απόλυτο και ακραίο χαρακτήρα, προκειμένου να υπάρξει απόλυτη επικράτηση της φιλοβασιλικής μερίδας σε αυτή τη σύγκρουση με τα πολωτικά χαρακτηριστικά.

Τελικά ο Εμμανουήλ Μπενάκης εισήχθη στο σωφρονιστικό κατάστημα Αβέρωφ στις 23 Νοεμβρίου 1916 με βάση το «υπ' αριθμόν 2924 ένταλμα συλλήψεως²²⁵». Η εφημερίδα «Αθήναι» με λιτό τρόπο ανέφερε το γεγονός: «[...]Χθες το απόγευμα ο

²²² Βεντήρης, ό.π. σελ. 271

²²³ Δέλτα, ό.π. σελ. 28

²²⁴ Στο ίδιο. σελ. 34

²²⁵ Μουρέλος, ό.π. σελ. 234

Δήμαρχος Αθηναίων κ. Μπενάκης μετεφέρθη εις τας φυλακάς Αβέρωφ.[...]»²²⁶. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός πως σύμφωνα με τον Γιάννη Μουρέλο το προαναφερθέν ένταλμα συλλήψεως είχε εκδοθεί πριν την προσαγωγή του στον ανακριτή Μεϊνάτανη, γεγονός που ξεκάθαρα υποδηλώνει τον προσχηματικό χαρακτήρα της ανάκρισης αλλά και ότι κάποιες αποφάσεις ήταν ειλημμένες εκ των προτέρων. Εκεί έμεινε για 41 ημέρες, έως 17 Ιανουαρίου 1917, οπότε και απελευθερώθηκε. Το σπίτι του λεηλατήθηκε, ο ίδιος απειλήθηκε, κακοποιήθηκε και εξευτελίστηκε, ο γαμπρός του συνελήφθη, ενώ αντίστοιχα με τον ίδιο υπέφεραν και οι άνθρωποι που υπηρετούσαν ως οικιακοί βοηθοί ή σε άλλα πόστα στο σπίτι του και με αυτό τον τρόπο ποινικοποιήθηκε, λόγω των πολιτικών του θέσεων, εκτός από τον ίδιο και οποιοσδήποτε άλλος βρισκόταν κοντά του.

²²⁶ «Η καταδίωξις των αναρχικών. Ο Μπενάκης εις το Αβερώνφειον», *Αθήναι*, Αθήνα 24 Νοεμβρίου 1916, σελ. 2

ΜΕΡΟΣ Δ΄

5. Τα Νοεμβριανά και οι πολεμικές εξελίξεις στην Βαλκανική χερσόνησο

Ο φιλοβασιλικός Τύπος παράλληλα με την παράθεση και τον σχολιασμό των Νοεμβριανών βρίθει την περίοδο αυτή δημοσιευμάτων για τις επιτυχίες των δυνάμεων των Κεντρικών αυτοκρατοριών στα Βαλκάνια και πιο συγκεκριμένα για την προέλαση του γερμανικού στρατού μαζί με τους συμμάχους τους Οθωμανούς και Βούλγαρους στη νότια Ρουμανία. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» οι επιτυχίες ήταν συνεχείς. Πιο συγκεκριμένα: «Ανταπόκριση Βερολίνο: «[...] το πυρ του εχθρού απέτυχε, των Ρουμάνων σχόντων μεγάλας απωλείας και πολλούς τραυματίες. Γερμανικά στρατεύματα εις τα δασώδη Καρπάθια συνέλαβον κατά τινά επίθεσιν υπέρ τους 7 χιλιάδας αιχμαλώτους.[...]»²²⁷. Δημοσίευμα της επόμενης μέρας ανέφερε: «Ανταπόκριση Βερολίνο: [...]Σπουδαία επιτυχία έστεψε χθες τους κόπους και τους αγώνες του Μάκενσεν. Τα στρατεύματα ταύτα ενίκησαν τους Ρουμάνους και τους ενισχύσαντας αυτούς Ρώσους κατατροπώσαντα αυτούς εις ταχείας και αλλεπαλλήλους μάχας[...] Η 9^η στρατιά αγγέλει ότι συνέλαβε χθες 106 αξιωματικούς και 9100 άνδρας αιχμαλώτους.[...]»²²⁸. Επιπλέον υπήρξαν αναφορές σε μεγάλους αριθμούς αιχμαλώτων: «[...] Ο αριθμός των Ρουμάνων αιχμαλώτων ανήλθεν εις 123 χιλιάδας.[...]»²²⁹. Ακόμα, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα: «[...]Κατά εγκύρους επεξηγήσεις η υποχώρησις των Ρουμάνων εξακολουθεί προς βορειοανατολάς προς τα όρια τα οποία χωρίζουν το έδαφος της Βλαχίας από την Μολδαυϊαν. [...] Ολόκληρος η αριστερά όχθη του Δουνάβεως και εις βάθος πολλών χιλιομέτρων φαίνεται τελείως εγκαταλειφθείσα υπό των υποχωρούντων Ρουμάνων[...]»²³⁰. Σταδιακά λοιπόν οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες κατάφεραν να προωθήσουν τις θέσεις τους και καταλάβουν μέσα σε χρονικό διάστημα λίγων μηνών το Βουκουρέστι. Η εφημερίδα «Εμπρός» αναφέρει: « [...] Οι αγώνες εις την Βλαχίαν εξελίσσονται εις μεγάλην μάχην.[...] Εις το Αργεσούλ [...] διεσπάσθη

²²⁷ «Η διάσπασις των υποχωρούντων Ρουμάνων», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 6

²²⁸ «Νέαι επιτυχίαι των στρατευμάτων του Μάκενσεν», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 26 Νοεμβρίου 1916, σελ. 6

²²⁹ «Οι Ρουμάνοι αιχμάλωτοι», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 29 Νοεμβρίου 1916, σελ. 6

²³⁰ «Οι Ρουμάνοι υποχωρούν προς τα σύνορα Βλαχίας Μολδαβίας», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 29 Νοεμβρίου 1916, σελ. 6

και απεκρούσθη κατόπιν σφοδρού αγώνος το 7^{ον} Ρουμανικό Σώμα Στρατού[...]»²³¹. Σε άλλο δημοσίευμα επισημαίνεται: «Ανταπόκριση Βερολίνο: [...]Λαμπρά επιτυχία έστεψε χθες τους αγώνες των στρατευμάτων του Μάκενσεν.[...] Τα στρατεύματα ταύτα ενίκησαν τους Ρουμάνους και τους ενισχύσαντας αυτούς Ρώσους κατατροπώσαντα αυτούς εις ζωηράς αλλεπαλλήλους μάχας. Τα νικηφόρα στρατεύματά μας έλαβον ως έπαθλον της νίκης των το Βουκουρέστιον την πρωτεύουσαν του τελευταίου θύματος της πολιτικής της Αντάντ.[...]»²³². Ταυτόχρονα οι Ρουμάνοι είχαν υποστεί απώλειες σε έμψυχο και άψυχο υλικό και αν δεν υπήρχε η ρώσικη βοήθεια η καταστροφή θα ήταν απόλυτη. Η εφημερίδα «Εμπρός» σημειώνει τις ρουμανικές ελπίδες για αναστροφή της αρνητικής για τη Ρουμανία κατάστασης. Πιο συγκεκριμένα: «Ανταπόκριση Λονδίνο: [...] Ρουμανικοί στρατιωτικοί και πολιτικοί κύκλοι αποβλέπουν μετά πεποιθήσεως εις την τελικήν έκβασιν των πολεμικών επιχειρήσεων παρά την Γερμανών προέλασιν εν Βλαχία. Η πεποίθησίς των αυτή στηρίζεται ιδίως επί της βοηθείας ήτις αναμένεται εκ μέρους της Ρωσίας. Αι προσπάθειαι της Ρωσίας θα μεταβάλλουν [...] την κατάστασιν εν Βλαχία ως ήδη την μετέβαλλον εις την Δοβρουτσάν[...]»²³³.

Η Ρουμανία είναι μια βαλκανική χώρα με αρκετές ομοιότητες με την Ελλάδα. Αρχικά προτίμησε την στάση της ουδετερότητας²³⁴. Εν συνέχεια όμως και κατόπιν πιέσεων και μετά από υποσχέσεις που έλαβε για εδάφη που επιθυμούσε από τις δυνάμεις της Αντάντ²³⁵, προσχώρησε στο στρατόπεδο της Αντάντ και στράφηκε κατά των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Το αποτέλεσμα αυτής της επιλογής ήταν, σε αυτή τουλάχιστον τη φάση του Α Παγκοσμίου Πολέμου, να γνωρίσει την συντριβή από την πανίσχυρη ηπειρωτική δύναμη της Ευρώπης, την Γερμανία. Η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» σχολιάζει: «Ανταπόκριση Βερολίνο: [...] Η στρατιά του Δουνάβεως ξεκαθαρίσασα τα μέχρι τούδε υπό των Ρουμάνων κατεχόμενα μέρη εις την ανατολικήν όχθη της Αρζεγούλ προχωρεί προς το Βουκουρέστιον[...] Νεότερο ανακοινωθέν: Το Βουκουρέστιον και το Πλοέστι

²³¹ «Προέλασις των Γερμανών προς το Βουκουρέστιον», *Εμπρός*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

²³² «Οι Γερμανοί κατέλαβον το Βουκουρέστιον», *Εμπρός*, Αθήνα 25 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

²³³ «Αι ελπίδες των Ρουμάνων εις την εκ Ρωσίας βοήθειαν», *Εμπρός*, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

²³⁴ Χρήστος Δήμου, Ρουμανία και παγκόσμιοι πόλεμοι, Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη 2017, σελ. 17

²³⁵ Στο ίδιο, σελ. 19-21

έπεσαν.[...]»²³⁶. Μάλιστα στις επιχειρήσεις διακρίθηκε και ένας νεαρός υπολοχαγός που μελλοντικά θα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο με το βαθμό του στρατάρχη στην ναζιστική Γερμανία, ο Έρβιν Ρόμελ²³⁷.

Κατ' αντιστοιχία η Ελλάδα ήταν και αυτή μια βαλκανική περιφερειακή δύναμη που, όπως και η Ρουμανία, είχε επιλέξει να μείνει ουδέτερη. Πιθανόν λοιπόν να υπήρχε ανησυχία μήπως πιθανή είσοδος της Ελλάδας στο πλευρό της Αντάντ να είχε το ίδιο αρνητικό αποτέλεσμα με τους Ρουμάνους. Σχετικό άρθρο της εφημερίδας «Νέα Ημέρα Τεργέστης» ταυτίζει τον Ιονέσκο με τον Βενιζέλο χαρακτηρίζοντας τον ως «αναίσχυντο Βενιζέλο της Ρουμανίας», που ουσιαστικά έσυρε μια χώρα σε έναν πόλεμο χωρίς προοπτική νίκης. «[...] Πρωτοφανώς αναίσχυντος και ο Βενιζέλος της Ρουμανίας. Αφού ειργάσθη και ερραδιούργησε πάση δυνάμει δια να εμπλέξει την πατρίδα του εις πόλεμον εκ του οποίου εξέρχεται αιμόφυρτος και συντετριμμένη, παρουσιάζεται σήμερα ο κ. Ιωνέσκο δια να αναγγείλει εις τον κόσμον ότι η Ρουμανία συνετρίβη διότι δεν είχαν οδούς, διότι δεν είχαν σιδηροδρόμους, διότι δεν είχαν στρατόν κατάλληλον δια τον ορεινόν και πεδινόν ταυτοχρόνως πόλεμον εις τον οποίον κατήλθεν.[...]»²³⁸. Παράλληλα, μια μερίδα του κόσμου αλλά και σημαντικά πολιτικά πρόσωπα, όπως ο Ιωάννης Μεταξάς, η βασίλισσα Σοφία – αδερφή του Κάιζερ – και ο ίδιος ο βασιλιάς έβλεπαν με συμπάθεια τον αγώνα των Κεντρικών αυτοκρατοριών. Υπήρχαν όμως δύο σοβαρά προβλήματα. Το πρώτο ήταν ο μόνιμος φόβος του αποκλεισμού από τη θαλασσοκράτειρα Αγγλία, κάτι που τελικά δεν απετράπη. Οι φόβοι αυτοί υπήρχαν από το καλοκαίρι, όταν είχε καταπλεύσει ο συμμαχικός στόλος στο Φάληρο. Η εφημερίδα «Σκριπ» γράφει: «[...]Συνεπεία των ποικίλων διαδόσεων αι οποίαι από πρωΐας ήρχισαν να κυκλοφορούν ανά τα διάφορα κέντρα της γείτονος πόλεως ο Πειραιϊκός λαός ευρίσκετο εν δεδικαιολογημένη ανησυχία [...] Την ανησυχία αυτή απήυξησε η πληροφορία περί εμφανίσεως συμμαχικού στόλου στο Φάληρον και περί μελετώμενης αποβάσεως συμμαχικού στρατού [...]»²³⁹. Το δεύτερο ήταν ότι με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες είχαν συμμαχήσει οι Οθωμανοί

²³⁶ «Το Βουκουρέστι και το Πλοεστί εις χείρας των Γερμανών», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 25 Νοεμβρίου 1916, σελ. 6

²³⁷ Δήμου, ό.π. σελ. 34

²³⁸ «Κεντρικό άρθρο», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 30 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

²³⁹ «Η Ελλάς υπό την απειλήν του συμμαχικού στόλου», *Σκριπ*, Αθήνα 20 Αυγούστου 1916, σελ. 4

Τούρκοι και η Ελλάδα, στην περίπτωση που έμπαινε στον πόλεμο με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, δεν θα είχε από πού να διεκδικήσει οφέλη.

Η σύγκρουση αυτή των Νοεμβριανών πέρα από το εσωτερικό κομμάτι πιθανόν να αποσκοπούσε και σε μια μεταστροφή στην εξωτερική πολιτική της χώρας. Έτσι μια μικρή ρήξη με τους συμμάχους της Αντάντ θα μπορούσε να αποτελέσει την απαρχή μιας άλλης στρατηγικής με έξοδο από την ουδετερότητα. Μάλιστα υπήρχε η πίστη σε αρκετούς πως τελικά νικήτριες θα ήταν οι Κεντρικές Αυτοκρατορίες. Σε σχετικό μάλιστα δημοσίευμα που φιλοξενήθηκε στην εφημερίδα «Σκριπ», αμέσως μετά την πτώση του Βουκουρεστίου, η Γερμανία πρότεινε την λήξη των εχθροπραξιών. Το συγκεκριμένο άρθρο στα πιο σημαντικά σημεία του ανέφερε: «[...] Εν τη πάλη ταύτη η Γερμανία, η Αυστροουγγαρία και οι Σύμμαχοι των έδωκαν αποδείξεις των ακαταμάχητων δυνάμεων των κατάγουσαι σημαντικά επιτυχίες [...] η γενική κατάσταση επιτρέπει να ελπίζωμεν εις νέας επιτυχίας [...] Δεν επιδιώκουσι να κατασυντρίψωσιν ή εκμηδενίσωσι τοις αντιπάλους.[...]»²⁴⁰. Μέσα από τα παραπάνω φαίνεται ξεκάθαρα η πίστη στην υπεροχή των στρατιωτικών δυνάμεων των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Την πίστη αυτή φαίνεται να είχαν και κάποιοι βασιλικοί, όπως προαναφέραμε.

Μέσα από αυτό το πρίσμα και σύμφωνα με τον Γεώργιο Βεντήρη υπήρχε ανταλλαγή αλληλογραφίας ανάμεσα στην Αυλή και τους Γερμανούς και όταν οι Σύμμαχοι συνέλαβαν κάποια μηνύματα²⁴¹ θορυβήθηκαν και φοβήθηκαν μήπως η στρατιά του Σαράιγ βρεθεί κυκλωμένη ανάμεσα στις βασιλικές δυνάμεις και στους Γερμανούς που θα κατέβαιναν από το βόρειο τμήμα των Βαλκανίων, το οποίο είχαν και υπό τον έλεγχό τους. Άρθρο της εφημερίδας «Εμπρός» σημειώνει: «[...] Η Κυβέρνησις αναμένει την έγκρισιν των Δυνάμεων επί της επελθούσης συμφωνίας μετά του ναυάρχου κ. Φουρνέ δια της παραδόσεως εξ ορεινών πυροβολαρχιών. Αι κυβερνήσεις της Αντάντ εάν δεν δεχθώσι ταύτην θα διαπράξωσι το μεγαλύτερον σφάλμα [...] θα διατρέξωσι τον κίνδυνον κηρύξεως πολέμου εκ μέρους της Ελλάδος οπότε ο στρατός της Ανατολής θα έχει εις τα νώτα του τουλάχιστον 150.000 ελληνικού στρατού. [...]»²⁴². Υπήρχαν μάλιστα

²⁴⁰ «Η Γερμανία υπέβαλε προτάσεις ειρήνης εις την Αντάντ», *Σκριπ*, Αθήνα 1 Δεκεμβρίου 1916, σελ. 4

²⁴¹ Βεντήρης, ό.π. σελ. 285

²⁴² «Αι δυνάμεις να μην ωθήσουν την Ελλάδα», *Εμπρός*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ.4

δημοσιεύματα της εφημερίδας «Εμπρός» που ανέφεραν μετακίνηση δυνάμεων στο μακεδονικό μέτωπο: «Τμήματα Γαλλικού στρατού καταλαμβάντα προχθές τα Γρεβενά [...] εγκατέλειψαν πάλιν την πόλιν. Εντεύθεν συμπεραίνεται ότι οι Γερμανοβούλγαροι προήλασαν εντεύθεν του Μοναστηρίου και της Φλωρίνης. Εις ολόκληρον το εσωτερικόν της Θεσσαλίας ακούεται σφοδρότατος κανονιοβολισμός.²⁴³». Επιπλέον από την ίδια εφημερίδα υπήρχαν αναφορές για γερμανικές επιθετικές κινήσεις προς το Μοναστήρι. Πιο συγκεκριμένα: «Ανταπόκριση Βερολίνο: [...]Εις την Γκρούνιτζαν 19 μίλια ανατολικάς του Μοναστηρίου [...] κατελάβομεν αρκετά εχθρικά τάφρους πλήρεις πυρομαχικών και συλλάβομεν ολίγους αιχμαλώτους.[...]»²⁴⁴. Σε συνέχεια των παραπάνω η ίδια εφημερίδα έκανε αναφορά σε πιθανό στρατηγικό σχέδιο για έλεγχο περιοχών περίξ της Κοζάνης. Χαρακτηριστικά με άρθρο της ανέφερε πως: «[...]ικαναί δυνάμεις Αυστρογερμανικού στρατού κατέρχονται εξ Αλβανίας προς Μακεδονίαν με κατεύθυνσιν προς την γραμμήν Κοζάνης-Καϊλαρρίων-Σόροβιτς ένθα η ένωσις των οδών της Δυτικής Μακεδονίας μετά της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου.[...]»²⁴⁵. Τέλος υπήρξε και δημοσίευμα που έθετε ακόμα πιο νότια την παρουσία γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων με αναφορά σε υπερπήτηση αεροπλάνου κοντά στη Λάρισα²⁴⁶. Τελικά η Γερμανία, μολονότι είχε δει με συμπάθεια την ελληνική προσπάθεια ενάντια στο συμμαχικό άγημα που είχε κινηθεί στις 18 Νοεμβρίου προς την Αθήνα, αλλά και όλες τις υπόλοιπες ενέργειες της βασιλικής κυβέρνησης, δεν έδωσε τελικά τις εγγυήσεις²⁴⁷ που πιθανόν περίμενε η βασιλική κυβέρνηση. Η σχετική ανταπόκριση από το Βερολίνο που φιλοξενείται στην εφημερίδα «Σκριπ» αναφέρει: «Ανταπόκριση Βερολίνο: [...] αι ειδήσεις έχουσι υποβληθή εις λογοκρισίαν υπό της Αντάντ[...] Κατά τη διάρκεια της μάχης παρουσιάσθησαν εις τον Βασιλέα οι πρέσβεις της Αντάντ και πρότειναν μετριασμόν των απαιτήσεων απειλήσαντες ότι εν περιπτώσει αρνήσεως ο στόλος την επόμενη ημέρα θα εβομβάρδιζεν ολόκληρον την πόλιν. Δια να αποτραπή η καταστροφή της πόλεως [...] ηναγκάσθη η Ελληνική Κυβέρνησις να αποδεχθῇ

²⁴³ «Οι Γάλλοι απήλθον από τα Γρεβενά. Ενδεχόμενη προέλασις των Γερμανοβουλγάρων», *Εμπρός*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ. 3

²⁴⁴ «Αι επιχειρήσεις εις το μακεδονικόν μέτωπον. Προ του Μοναστηρίου», *Εμπρός*, Αθήνα 19 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

²⁴⁵ «Οι Γερμανοί κατέρχονται εις την Μακεδονίαν», *Εμπρός*, Αθήνα 22 Νοεμβρίου 1916, σελ. 4

²⁴⁶ «Εμφάνισις αεροπλάνου», *Σκριπ*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 3

²⁴⁷ Βεντήρης, ό.π. σελ. 297

την παράδοσιν έξι ορεινών πυροβολαρχιών.[...]»²⁴⁸. Η αρνητική αυτή στάση οφείλεται πιθανόν στο ότι το γερμανικό γενικό επιτελείο έδινε έμφαση στον αγώνα των Κεντρικών Αυτοκρατοριών στο δυτικό μέτωπο και για αυτό το λόγο αρχικά τήρησε στάση αναμονής και τελικά απεκρίθη αρνητικά στην πιθανότητα επίθεσης στη Μακεδονία²⁴⁹. Η απόκριση αυτή δημιούργησε τετελεσμένα στην ελληνική εξωτερική πολιτική και κατέστησε μια πιθανή μεταστροφή αδύνατη.

Οι φόβοι όμως των Συμμάχων οδήγησαν στον ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας. Η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» αναφέρει: «[...]Η Αντάντ εκήρυξε τον αποκλεισμό των ελληνικών λιμένων, αρχόμενον από της σήμερον. Το μέτρο τούτο δεν δύναται βεβαίως να υποτεθή ότι είναι προωρισμένον να ενσπείρει τρόμον εις τους ελληνικούς πληθυσμούς οίτινες απεδέχθησαν μετά γαλήνης και καρτερίας κινδύνους πολλώ μείζονας ενός αποκλεισμού. [...] Ο λαός με την υπερήφανον ψυχήν, ο μη καμφθείς προ του μεγίστου κινδύνου της ζωής του, θα καμφθεί προ του κινδύνου του επαπειλούντος τον στόμαχόν του; Θα σφίξη τον στόμαχόν του, απλούστατα, και μάλιστα αν παραστή και οπόταν παραστή η προς τούτο ανάγκη[...]»²⁵⁰. Αντίστοιχα η εφημερίδα «Σκριπ» σημειώνει: «[...]Αι Δυνάμεις της Αντάντ εξακολουθούν αδικούσαι. Εξέδωσαν χθες δια τον ενταύθα Πρεσβευτών των μιαν καταδικαστικήν απόφασιν κατά της Ελλάδος. Την καταδικάζουν εις τον δια της πείνης θάνατον.[...]θέλομεν να γνωρίζομεν αν αι δυνάμεις της Αντάντ είναι φίλοι ή εχθραί μας[...] θέλομεν να γνωρίζομεν εν τίνι δικαιώματι, εν ονόματι τίνος θείου ή ανθρωπίνου δικαίου στραγγαλιζόμεθα. [...]»²⁵¹. Ο αποκλεισμός αυτός έγινε αναγκαστικά δεκτός από την Ελλάδα. Η εφημερίδα Νέα Ημέρα Τεργέστης αναφέρεται με απόλυτο τρόπο όσον αφορά στην στάση που θα κρατούσε η ελληνική κυβέρνηση. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «[...] Ο δια της αποστολής του ναυάρχου Φουρνέ κοινοποιηθείς προς τον Πρόεδρον της Κυβέρνησης αποκλεισμός των ελληνικών παραλίων φέρει χαρακτήρα τον οποίον το Διεθνές Δίκαιον ονομάζει ειρηνικόν αποκλεισμόν.[...] Εις την επιστολήν του Γάλλου ναυάρχου προς τον κ. πρωθυπουργό δεν αναφέρονται τα αίτια τα οποία επροκάλεσαν τον αποκλεισμόν της Ελλάδος και δεν αναφέρονται και ονομαστί τα

²⁴⁸ «Πώς εγνώσθησαν εις Γερμανίαν τα γεγονότα», *Σκριπ*, Αθήνα 23 Νοεμβρίου 1916, σελ. 3

²⁴⁹ Βεντήρης, ό.π. σελ.299

²⁵⁰ «Η κήρυξις του αποκλεισμού», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 25 Νοεμβρίου 1916,σελ. 1

²⁵¹ «Εκηρύχθη ο γενικός αποκλεισμός της Ελλάδος», *Σκριπ*, Αθήνα 25 Νοεμβρίου 1916, σελ.

σύμμαχα κράτη τα συγκαταθέντα εις τον αποκλεισμόν. [...]Θεωρείται βέβαιον ότι θα επιδοθή προς την Κυβέρνησιν διακοίνωσις. [...] Νοείται δε αφ'εαυτού ότι η άρσις του αποκλειμού θα εξαρτηθεί εκ της αποδοχής των αιτημάτων. [...] Αι διαδόσεις ότι η Ελληνική Κυβέρνησις θα αντιτάξει εις τον αποκλεισμόν προκλητικήν και απειλητικήν στάσιν είνε καθολοκληρίαν ψευδείς [...]²⁵²». Η ενέργεια αυτή των δυνάμεων της Συνεννόησης προκάλεσε σοβαρά προβλήματα στη χώρα. Για να αντιμετωπιστούν αυτά η κυβέρνηση αναγκάστηκε άμεσα να προβεί σε ενέργειες που θα έθεταν υπό έλεγχο την κατανομή των τροφίμων και την καταπολέμηση της πιθανής αισχροκέρδειας λόγω ελλείψεων βασικών αγαθών στην αγορά. Η εφημερίδα «Νέα Ημέρα Τεργέστης» σημειώνει: «[...] Η κήρυξις ειρηνικού αποκλεισμού κατά της χώρας εκ μέρους των δυνάμεων της Συνεννοήσεως θέτει επί τάπητος το ζήτημα της επάρκειας των τροφίμων ως και το σπουδαιότερον έτι αυτού το της ακριβοδικαίας και αναλογικής διανομής αυτών. [...] Μη υφισταμένης πλέον ισορροπίας μεταξύ της προσφοράς και της ζητήσεως η οικονομία θα έχει ως αποτέλεσμα τα εξής ωφελήματα. 1^{ον} Δεν θα επέλθει ύψωσις της τιμής των τροφίμων [...] 2^{ον} Αι υπάρχουσαι παρακαταθήκαι θα διαρκέσωσι επί μακρόν. [...] ενδεικνυόμενα μέτρα [...]Το πρώτον και απλούστερον είναι η διανομή των τροφίμων κατά μερίδας.[...] Το δεύτερον [...] είναι ο καθορισμός ανωτάτου ορίου τιμής. [...]Το τρίτον [...]είναι η πώλησις ωρισμένων ειδών απευθείας ε μέρους των διοικητικών ή δημοτικών αρχών.[...]»²⁵³.

Σταδιακά οδήγησε την Ελλάδα σε λιμό και εν συνεχεία ήταν ο βασικός μοχλός πίεσης για την αποχώρηση του βασιλιά Κωνσταντίνου από την Ελλάδα.

²⁵² «Ωρα 4^η πρωινή», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 25 Νοεμβρίου 1916, σελ. 6

²⁵³ «Ο αποκλεισμός και το ζήτημα των τροφίμων», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα 27 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

ΜΕΡΟΣ Ε΄

6. Συμπεράσματα - Αποτελέσματα

Η κρίση των Νοεμβριανών που δίχασε και πλήγωσε το ελληνικό έθνος το 1916, ήταν μια από τις φάσεις αυτού που ονομάστηκε «Εθνικός Διχασμός». Η έναρξη του «Εθνικού Διχασμού» εντοπίζεται στην περίοδο που οι διαφορετικές προσεγγίσεις σε θέματα εξωτερικής πολιτικής βασιλιά και Βενιζέλου οδήγησαν στην παραίτηση του δεύτερου. Οι σπόροι αυτού του καρπού βρίσκονται στο 1909, όταν με το κίνημα στο Γουδί ο Βενιζέλος έδωσε το δικαίωμα στον στρατό να παρεμβαίνει στην πολιτική ζωή της χώρας. Τα γεγονότα του Νοεμβρίου του 1916 αποτελούν την απάντηση σε αυτή την κίνηση και ο κύκλος ολοκληρώνεται το μακρινό 1936 με την δικτατορία της 4ης Αυγούστου του Ιωάννη Μεταξά.

Από την μελέτη των πηγών και του Τύπου της εποχής προκύπτουν αρκετά συμπεράσματα σχετικά τόσο με την εξωτερική, όσο και με την εσωτερική πολιτική της χώρας.

Αρχικά ήταν μια σύγκρουση με στρατιωτικό άγημα συμμαχικών χωρών, η οποία έδειξε πως για την βασιλική κυβέρνηση οι Δυνάμεις της Αντάντ με τις κλιμακούμενες πιέσεις τους είχαν ξεπεράσει τα όρια ανοχής και αντοχής ενός ανεξάρτητου και κυριάρχου κράτους, της Ελλάδας. Παράλληλα, ήταν ένα μεγάλο ξάφνισμα για τις συμμαχικές δυνάμεις, που πιθανόν δεν περίμεναν τέτοια αντίδραση από ελληνικής πλευράς, μιας και ουδέποτε στο παρελθόν είχε συμβεί κάτι ανάλογο. Αυτό είναι το ένα σκέλος των γεγονότων. Υπάρχει και ένα δεύτερο σκέλος που αφορά σε ό,τι επακολούθησε μετά τη σύγκρουση με το πογκρόμ κατά των βενιζελικών και τα αποτελέσματά του είχε στο εσωτερικό, αλλά και στην εξωτερική πολιτική της χώρας.

Με τις διώξεις κατά των βενιζελικών διαφάνηκε μια προσπάθεια να αποδοθεί, ακόμα και με ψεύτικες κατηγορίες, πρόθεση στους βενιζελικούς να καταλύσουν την κυβέρνηση των Αθηνών. Μια κυβέρνηση που όμως δεν έχαιρε της λαϊκής ετυμηγορίας. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκαν πλαστογραφημένες επιστολές σε βασιλικές εφημερίδες, σύμφωνα με τις οποίες ο στρατηγός Κόρακας από την

Αθήνα και ο Ελευθέριος Βενιζέλος από τη Θεσσαλονίκη μηχανορραφούσαν για την ανατροπή της πολιτικής κατάστασης των Αθηνών. Παράλληλα, δημοσιεύματα σύμφωνα με τα οποία από σπίτια βενιζελικών, όπως του Εμμανουήλ Μπενάκη, υπήρξαν πυροβολισμοί ελέγχονται επίσης ως ανακριβή, βάσει των ανακρίσεων και των καλύκων που είχαν βρεθεί στο συγκεκριμένο χώρο. Οι βενιζελικοί στην Αθήνα και γενικά σε όλη την Παλαιά Ελλάδα, τον Νοέμβριο του 1916 δεν αποτελούσαν απειλή. Ούτε οπλισμένοι ήταν, ούτε είχαν οργάνωση, ούτε καν τους αρχηγούς τους κοντά για να ξεκινήσουν εξέγερση για την ανατροπή του καθεστώτος των Αθηνών. Επίσης ως ανακριβή ελέγχονται δημοσιεύματα που έφεραν τον Ελευθέριο Βενιζέλο να βρίσκεται στο Κερατσίνι, για να υποστηριχθεί το σενάριο της συνομοσίας, ενώ εκτυλισσόταν το πογκρόμ, οι ανακρίσεις και οι φυλακίσεις των πολιτών που υποστήριζαν την πολιτική του.

Από την άλλη φαίνεται να υπάρχει καλή οργάνωση και μεθόδευση από την πλευρά των βασιλικών, καθώς είχαν οργανώσει και εξοπλίσει τους Επιστρατούς, ενώ φαίνεται πως υπήρχε ένα σχέδιο πάνω στο οποίο εκτυλίχτηκαν τα γεγονότα τόσο στην Αθήνα, όσο και σε αρκετές πόλεις στην επαρχία της Παλαιάς Ελλάδας. Επίσης, οι φιλοβασιλικές εφημερίδες με άρθρα και πρωτοσέλιδά τους όπως: «Η χθεσινή εκδικητήριος ημέρα»²⁵⁴, «Αι χθεσιναί τρομοκρατικά απόπειραι των Βενιζελικών»²⁵⁵, «Αι χθεσιναί κακόβουλοι διαδόσεις των βενιζελικών»²⁵⁶, «Απόπειραι κατά του καθεστώτος»²⁵⁷, δυναμίτιζαν ένα ήδη φορτισμένο κλίμα, ενώ χαρακτηρισμοί όπως «μπράβου», «χαφιέδες», «προδότες» συνέβαλαν στην αντιπαράθεση ακόμα και με πολεμικούς όρους μεταξύ βασιλικών και βενιζελικών. Επίσης δικαιολόγησαν τα γεγονότα και αναφέρθηκαν σε αυθόρμητη αντίδραση του λαού, κάτι που επίσης ελέγχεται μιας και πριν από τα γεγονότα σπίτια βενιζελικών είχαν σημανθεί με κόκκινη μπογιά, ενώ για να ξεχωρίζουν οι βασιλικοί που επιδόθηκαν σε ακρότητες είχαν εφοδιαστεί με διακριτικά που όριζαν το στρατόπεδο στο οποίο ανήκαν. Ακόμη, υπήρξε έντονη λογοκρισία, καθώς βενιζελικές εφημερίδες παύτηκαν, δημοσιογράφοι διώχθηκαν και εγκαταστάσεις καταστράφηκαν. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως πριν τα

²⁵⁴ «Η χθεσινή εκδικητήριος ημέρα», *Σκριπ*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

²⁵⁵ «Αι χθεσιναί τρομοκρατικά απόπειραι των Βενιζελικών», *Εμπρός*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

²⁵⁶ «Αι χθεσιναί κακόβουλοι διαδόσεις των βενιζελικών», *Εμπρός*, Αθήνα 21 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

²⁵⁷ «Απόπειραι κατά του καθεστώτος», *Αθήναι*, Αθήνα 20 Νοεμβρίου 1916, σελ. 1

γεγονότα οι βασιλικές εφημερίδες κλιμακώνουν την ένταση με τα δημοσιεύματά τους, την ώρα που οι βενιζελικές τηρούν μια στάση σχεδόν ουδέτερη, μία στάση ελπίδας που πιθανόν οφείλεται στον φόβο για τα μελλούμενα. Επιπλέον, ο μόνος που θα μπορούσε να μην αφήσει τα πράγματα να εκτραχυνθούν, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, αποστασιοποιήθηκε και δεν ανέλαβε πρωτοβουλίες που θα αποκλιμάκωναν την ένταση, είτε επειδή δεν μπορούσε, γεγονός που παραπέμπει σε κράτος υπό αναρχία, είτε επειδή δεν ήθελε μιας και εποφθαλμιούσε σε άλλες επιλογές.

Αφενός ήταν η ευκαιρία να «τακτοποιήσουμε τα του οίκου μας» κατά δήλωση Λάμπρου και με πυγμή να τεθούν στο περιθώριο οι βενιζελικοί από τον κρατικό μηχανισμό. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού χρησιμοποιήθηκαν κρατικοί και παρακρατικοί μηχανισμοί με τραγικά αποτελέσματα. Άνθρωποι θανατώθηκαν, βασανίστηκαν, φυλακίστηκαν, εκτοπίστηκαν, ληστεύτηκαν, κακοποιήθηκαν, η ελευθερία της έκφρασης και του λόγου ποινικοποιήθηκε και η έννοια της ευνομούμενης πολιτείας επλήγη ανεπανόρθωτα. Ο βασιλικός Τύπος, εφόσον ο βενιζελικός είχε πλέον παύσει την κυκλοφορία του, κατέγραφε, δικαιολογούσε και συνάμα παρότρυνε για τη συνέχιση αυτών των ακροτήτων.

Αφετέρου, στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής με τα γεγονότα της 18ης Νοεμβρίου φάνηκε να ορθώνει ανίστημα έναντι των προστάτιδων δυνάμεων και παραδοσιακών συμμάχων της Ελλάδας, δηλαδή της Γαλλίας και κυρίως της θαλασσοκράτειρας Αγγλίας. Η επιλογή αυτή έγινε λόγω της άρνησης παράδοσης πολεμικού υλικού στις δυνάμεις της Αντάντ, από φόβο μήπως αυτό κατέληγε στα χέρια της επαναστατικής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα είναι σαφές πως η φιλοβασιλική κυβέρνηση ήδη από το καλοκαίρι αισθανόταν μεγάλη πίεση από τις δυνάμεις της Αντάντ. Η παρουσία του στόλου από τον Αύγουστο, το αίτημα για παράδοση συστοιχιών πυροβολικού και η αποβίβαση στρατιωτών σε μια ανεξάρτητη χώρα αποτελούσαν πολύ ταπεινωτικές ενέργειες. Παράλληλα, εκείνη την περίοδο στα Βαλκάνια οι Γερμανοί έκαναν προέλαση και έδειχναν να έχουν πλεονέκτημα στις συγκρούσεις με τις δυνάμεις της Αντάντ και τους Συμμάχους τους. Λαμβάνοντας αυτό υπόψη και μελετώντας τον βασιλικό Τύπο στα άρθρα που αφορούσαν τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο μπορεί κανείς να υποθέσει πως υπήρχε η σκέψη εξόδου από την ουδετερότητα προς όφελος των Κεντρικών αυτοκρατοριών. Πιθανόν να ήταν και η καλύτερη στιγμή, μιας και στα Βαλκάνια η

πλάστιγγα έδειχνε να γέρνει προς τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες το 1916, ενώ υπήρχαν και σημαντικές φωνές, όπως της βασίλισσας Σοφίας και του Ιωάννη Μεταξά, που τάσσονταν ξεκάθαρα υπέρ αυτής της επιλογής. Αυτό όμως το τολμηρό εγχείρημα απαιτούσε πολλές διαβεβαιώσεις από την γερμανική πλευρά, καθώς η απειλή ναυτικού αποκλεισμού και η πιθανότητα λιμού εξαιτίας της επακόλουθης έλλειψης βασικών αγαθών θα έθετε σε κίνδυνο πολλές ανθρώπινες ζωές στην Ελλάδα. Μολονότι η Γερμανία είχε χαιρετίσει την ελληνική προσπάθεια αναχαίτισης του συμμαχικού αγήματος που κινήθηκε στις 18 Νοεμβρίου προς την Αθήνα για να επιβάλει τις αξιώσεις της Συμμαχίας, δεν έδωσε τις απαιτούμενες διαβεβαιώσεις και εγγυήσεις που θα επέτρεπαν στροφή στην επίσημη εξωτερική πολιτική της χώρας. Επιπλέον, οι Σύμμαχοι έμαθαν αυτές τις σκέψεις της βασιλικής κυβέρνησης, προχώρησαν στον ναυτικό αποκλεισμό και μεθόδευσαν με αυτόν τον τρόπο την αποχώρηση του Κωνσταντίνου από την Ελλάδα.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω θα μπορούσαμε να τονίσουμε πως τα Νοεμβριανά ήταν μια διττή σύγκρουση. Αφενός ήταν μια πολεμική σύγκρουση με συμμαχικές χώρες που προκλήθηκε λόγω της υπερβολικής πίεσης από τις Συμμαχικές χώρες και προκάλεσε το έντονο ξάφνιασμα αλλά και μια σκληρή αντίδραση από μέρους τους. Αφετέρου, ήταν μια εσωτερική σύγκρουση με τις δύο κυρίαρχες πολιτικές τάσεις της Ελλάδας και τις τάξεις που αντιπροσώπευαν. Για αυτή τη σύγκρουση όμως υπήρχε μεθόδευση και οργάνωση μόνο από την φιλοβασιλική πλευρά, μιας και από τα γεγονότα φάνηκε πως ήταν περισσότερο κυνηγητό και εκκαθάριση παρά σύγκρουση με απώλειες και από τις δύο πλευρές. Η Ελλάδα βγήκε λαβωμένη και χαμένη σε όλα τα επίπεδα, ενώ εισήλθε σε μια περίοδο ακραίας πόλωσης η οποία προκάλεσε πολιτική αστάθεια και επέφερε πολλά δεινά στον ελληνισμό.

Πηγές

A. Πρωτογενείς πηγές

1. Εφημερίδες της περιόδου

- Αθήναι
- Ακρόπολις
- Αστήρ
- Αστραπή
- Έθνος
- Εμπρός
- Εστία
- Καιροί
- Κρότος
- Νέα Ελλάς
- Νέα Ημέρα Τεργέστης
- Πατρίς
- Σκριπ
- Σφαίρα
- Ώρα Δωδεκάτη

B. Δευτερογενείς πηγές (βιβλιογραφία)

- Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική Μελέτη. Τόμος δεύτερος*, Τύποις Πυρσού Α.Ε., Αθήναι 1931
- Βερέμης Θάνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος – Ο οραματιστής του εφικτού*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2017
- Βερέμης Θάνος, *Μεγάλοι Έλληνες- Ελευθέριος Βενιζέλος*, Εκδόσεις ΣΚΑΪ, Αθήνα 2009
- Δέλτα Π.Σ., *Ελευθέριος Βενιζέλος Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, Ερμής, Αθήνα 2009

- Κανδράκης Γεώργιος, Καρτσάκης Δημήτριος, Μανωλάκης Κωνσταντίνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Στα βήματά του... Βιβλίο ιστορικών Πληροφοριών*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα-Χανιά 2008
- Κανδράκης Γεώργιος, Καρτσάκης Δημήτριος, Μανωλάκης Κωνσταντίνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Στα βήματά του... Διαδρομή στο χρόνο*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Αθήνα-Χανιά 2008
- Κλάψης Αντώνης, Κούμας Μανώλης, *Εθνικός Διχασμός, Η Καθημερινή*, Αθήνα 2019
- Κλάψης Αντώνης, Κούμας Μανώλης, *Εθνικές Κρίσεις – Εθνικός Διχασμός*, Καθημερινές Εκδόσεις ΑΕ, Νέο Φάληρο 2019
- Κόκκορη Γιούλη, *Τρόμος εν Αθήναις... Πώς είδε ο Τύπος της εποχής τα Νοεμβριανά του 1916*, Ελευθεροτυπία-Εκδόσεις Τεγόπουλος, Αθήνα, Νοέμβριος 2009
- Κοτζιάς Αλέξανδρος, *Η Ελλάδα στις συμπληγάδες των υπερδυνάμεων της εποχής*, Ελευθεροτυπία, Ε Ιστορικά, Εκδόσεις Τεγόπουλος, Αθήνα Νοέμβριος 2009
- Κοτζιάς Αλέξανδρος, *Φοβερά Ντοκουμέντα – Ο Εθνικός Διχασμός – Βενιζέλος και Κωνσταντίνος*, Τα Νέα-Εκδόσεις Φυτράκη, Αθήνα 2011
- Λεονταρίτης Γεώργιος Β., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005
- Λεονταρίτης Γεώργιος, «Η Ελλάδα και οι επιχειρήσεις των Δαρδανελλίων» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978
- Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2015
- Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Ι. Οι επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996
- Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα/Κομοτηνή χ.χ.
- Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, επιμέλεια Χρ. Χρηστίδη, Τόμος Δεύτερος, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ελλάδα χ.χ.

- Μουρέλος Γιάννης, *Τα «Νοεμβριανά του 1916*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2006
- Νικολόπουλος Νίκος Ι., *Δημήτριος Γούναρης – Πολιτική Βιογραφία*, Αθήνα 2006
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Ο Τύπος και Διχασμός 1914 – 1917*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1990
- Πετράκη Μαρίνα, *Ο Ιωάννης πίσω από τον Μεταξά*, Καθημερινές Εκδόσεις Α.Ε., Αθήνα 2014
- Ριζάς Σωτήρης, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός. Στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού, 1915-1922*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνική Εξωτερική πολιτική 1830-1981*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2017
- Στεφανάκης Γώργιος Κ., *Τετράδια Ιστορίας - Ελευθέριος Βενιζέλος – Το κράτος της Θεσσαλονίκης*, Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου Λέσχη Φιλελευθέρων, Εκδόσεις Φιλελεύθερος, Αθήνα Μάρτιος 2020
- Χουρμούζιος Χρ. Σ., *Τα κατά την 18^{ην} και 19^{ην} Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, Εκ των τυπογραφείων της Εσπερίας, 101 Dean street London .1919
- Χριστόπουλος Παναγιώτης Φ., *Εφημερίδες αποκείμενες στη βιβλιοθήκη της Βουλής*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1993

Διπλωματικό Αρχείο Ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών

- Υπουργείο Εξωτερικών: Διπλωματικά Έγγραφα αφορώντα εις την Μικτήν επί των αποζημιώσεων Επιτροπήν. Δεκέμβριος 1916 – Δεκέμβριος 1919, Εν Αθήναις 1919